

Міністерство освіти і науки України
Державний вищий навчальний заклад
«Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»
Факультет історії, політології і міжнародних відносин
Кафедра всесвітньої історії

ДИПЛОМНА РОБОТА

на здобуття другого(магістерського)рівня вищої освіти

на тему:

**«Воєнне повсякдення та духовне життя під час Першої світової війни в
Австро-Угорщині»**

Студента II курсу, групи СОІз-2м
напряму підготовки (спеціальності)
014 «Середня освіта (історія)»

Барган Богдан Ярославович

Керівник: Борчук Степан
Миколайович - доктор історичних
наук, професор кафедри всесвітньої
історії.

Рецензент:

Жерноклеєв Олег Станіславович-

Доктор історичних наук,

Професор кафедри всесвітньої історії

м. Івано-Франківськ – 2021 р.

Зміст

Вступ.....	3
Розділ 1. Джерела та історіографія дослідження.....	6
1.1. Огляд джерельної бази дослідження.....	6
1.2. Історіографія проблеми.....	8
Розділ 2. Участь Австро-Угорщини у Першій світовій війні	13
2.1. Австро-Угорщина напередодні Великої війни.....	13
2.2. Військово-політичні плани Австро-Угорщини.....	17
Розділ 3. Воєнне повсякдення солдатів айстро-угорської армії	27
3.1 Відзначення релігійних та державних свят.....	27
3.2. Внутрішня будова австрійського війська.....	38
Розділ 4. Викладання теми «Воєнне повсякдення та духовне життя під час Першої світової війни в Австро-Угорщині» у контексті теми «Перша світова війна» на уроках всесвітньої історії у десятому класі.....	55
Висновки.....	50
Список використаних джерел та літератури.....	53

ВСТУП

Актуальність теми. 105 років тому розпочалася Перша світова війна. Вона виникла через масштабні протиріччя між великими державами, пов'язаних із конкуренцією за сировину, ринки збуту та з перерозподілом сфер впливу. Як відзначають історики, влада Німеччини та Австро-Угорщини докорінно помилилася в оцінці того, що літо 1914 року - це найвдаліший час для завдання удару по конкурентам. Підсумком конфлікту стало повне перебудову системи міжнародних відносин та ігнорування інтересів цілої низки народів та держав, наголошують експерти. Припинили своє існування Німецька, Австро-Угорська, Російська та Османська імперії. Версальська система мирних договорів, що завершила Першу світову систему, стала прологом до початку нової глобальної війни.

28 липня 1914 року Австро-Угорщина оголосила Сербії війну, що призвело до початку Першої світової. Санкт-Петербург запропонував вирішити балканську кризу у міжнародному третейському суді, але миротворчу ініціативу проігнорували у Відні та Берліні.

1 серпня Німеччина оголосила війну Росії та напала на Люксембург. Потім Берлін офіційно вступив у стан війни з Францією і вторгся до Бельгії. У свою чергу Великобританія оголосила війну Німеччині, а Австро-Угорщина - Росії.

Перша світова війна стала однією з найруйнівніших воєн у сучасній історії. Загинуло майже десять мільйонів солдатів, що набагато перевищує загальну кількість жертв усіх воєн за попередні сто років. За оцінкою, кількість поранених у бою сягнула 21 мільйона. Ці колосальні втрати частково стали результатом застосування нової зброї, такої як кулемети та отруйні гази. 1 липня 1916 року було зазнано найбільших втрат живої сили за один день – одна лише британська армія втратила понад 57 тисяч людей на Соммі. Найбільша кількість загиблих була в арміях Німеччини та Росії: ці цифри оцінюються в 1773700 і 1700000, відповідно. Франція втратила

шістнадцять відсотків всього мобілізованого складу своїх збройних сил. Згідно з оцінкою фахівців, як прямий або непрямий результат військових дій загинуло 13 мільйонів мирних жителів. Смертність досягла свого піку наприкінці війни в результаті епідемії «іспанки» – смертоносної епідемії грипу в історії людства. Мільйони людей були виселені зі своїх будинків або стали переміщеними особами. Збитки, завдані будинкам та промисловим об'єктам, були катастрофічними, особливо у Франції та Бельгії, де йшли найважчі бої.

Мета дослідження – проаналізувати структуру, будову айстро-угорського війська, а також вивчити умови культурного розвитку та побуту в середині айстро-угорської армії.

Для досягнення мети дослідження були поставлені наступні **завдання:**

- дати характеристику джерел та історіографії даної проблеми;
- охарактеризувати стан та розвиток економіки Австрійської імперії та вплив економічних чинників на формування війська;
- описати систему підготовки старших бойових офіцерів та молодшого військового складу;
- висвітлити військове повсякдення армії імперії;
- визначити роль і місце духовності і культури у повсякденному житті солдатів під час Першої світової війни.

Об'єктом дослідження є збройні сили Австро-Угорської монархії в період 1867-1918 років, а предметом дослідження стали особливості повсякденного життя австро-угорської армії.

Хронологічні межі роботи окреслюють період 1867 – 1918 рр. Верхня хронологічна межа – період утворення дуалістичної Австро-Угорської монархії. Нижня хронологічна межа охоплює період завершення Першої світової війни, а також час припинення існування Австро-Угорської імперії.

Методологічною основою дослідження В процесі дослідження даної теми автор опирався на принципи і методи наукового пізнання. Було використано методологічні принципи історизму, об'єктивізму, науковості та всебічності. До методів дослідження можна віднести історичний, логічний, порівняльний, системно-структурний, узагальнюючий та конкретизуючий методи.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що основні положення роботи, фактичний матеріал та висновки можуть бути використані у навчальному процесі, зокрема для вивчення курсів «Історія війська», «Всесвітня історія» тощо. Вони будуть корисними при підготовці спеціальних і узагальнюючих робіт та навчальних посібників як з історії війська, так з нової історії Австро-Угорщини, а також при написанні наукових праць та публікацій.

Структура роботи складається із вступу, чотирьох розділів (шести підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури.

РОЗДІЛ І. ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.3. Огляд джерельної бази дослідження.

Столітній ювілей Першої світової війни з незаперечною ясністю довів, що, крім короткострокової, кон'юктурної та поверхневої уваги офіційних структур, ЗМІ та частини творчої публіки, у наукових колах та у широкому загалі країни існує щирий інтерес до драматичної та кривавої історії цього глобального військового конфлікту. у ньому Російської імперії. Після півстолітньої зневаги і забуття подій Першої світової війни у повоєнному СРСР і що розпочалися у 1990-і рр. XX ст. активних, але розрізнених спроб заповнити прогалини знання Російському фронті війни 1914–1918 гг. Тільки тепер ми можемо стверджувати, що століття війни ситуація істотно змінилася.

Останнім часом у Росії побачив світ ряд персональних і колективних монографій, збірників статей, довідників, енциклопедичних та науково-популярних видань з названої теми. Сучасні історики не без успіху намагалися відновити перервану традицію дослідження ходу військових дій на Російському фронті, а також сприйняти та розвинути новіші та популярніші на Заході проблемно-тематичні підходи – історію повсякденного життя на фронті та в тилу, різні аспекти психологічної та інтелектуальної історії війни, суспільства на той час тощо.

Головним, що вже відбулося досягненням святкування ювілею війни 1914–1918 рр., з погляду, стала публікація у Росії значної кількості історичних джерел, насамперед особистого походження – щоденників, мемуарів і листів учасників війни. Більшість із них раніше не публікувалося і не вводилося в науковий обіг. До того ж, були знову перевидані деякі оприлюднені джерела, як класичні та широковідомі, так і малодоступні, надруковані в емігрантській періодиці і тепер зведені воедино. Зокрема, не можна не згадати розпочату московським видавництвом «Кучкове поле»

велику серію публікацій мемуарів учасників Першої світової війни з фондів колишнього Російського закордонного історичного архіву (РЗІА) у Празі, які нині зберігаються у Державному архіві Російської Федерації (ГАРФ). Численні публікації цієї серії «Жива історія» виявилися, безсумнівно, потрібними, своєчасними та затребуваними науковою та читаючою спільнотою. Втім, розмах та високі темпи реалізації названого проекту мають зворотний бік: не завжди і не за всіма параметрами ці видання відповідають високим академічним та археографічним стандартам публікації архівних джерел. Наприклад, викликає деякі зауваження науково-довідковий апарат мемуарів Е.В. Екка, В.А. Слюсаренко та інших[1].

Проте з появою збірки, що рецензується, підготовленого колективом співробітників Російського державного військово-історичного архіву (РГВІА), знавці, поціновувачі та любителі історії Першої світової війни отримали можливість ознайомитися і використати ще одне нове і в багатьох відношеннях неабияке видання мемуарів та щоденників російських офіцерів – учасників тієї війни, яка може вважатися зразком педантичного та високопрофесійного підходу до публікації історичних джерел.

Фонди РГВІА – головного архіву сухопутних збройних сил Російської імперії – поступають емігрантським колекціям РЗІА за обсягами та різноманітністю своїх зборів мемуарів. І все ж таки тут зберігається ряд джерел мемуарно-щоденникового жанру за періодом Першої світової війни, які за цінністю змісту можуть бути названі алмазами. А старання, захоплена і кваліфікована праця укладачів збірки можна уподібнити до огранювання цих алмазів і перетворення їх на діаманти для всього наукового співтовариства.

Для публікації були відібрані тексти семи авторів, що збереглися в колекції «Спогади солдатів і офіцерів російської армії» (Ф. 260), фонд Комісії з організації та влаштування народного військово-історичного музею (Ф. 16180), а також особисті фонди (Ф. 101 , 982). До опублікованих увійшли записки поручика 153-го піхотного Бакинського полку Н.П. Арджеванідзе про бойові дії на Кавказькому фронті та прапорщика Я.Ф. Кравченка (з 20

лютого до 7 липня 1916 р.); фрагмент щоденника штабс-капітана 37-го піхотного Єкатеринбурзького полку О.М. Гусєва з описом бою у посада Лашев 14-15 (27-28) серпня 1914 р. під час Томашевської операції; мемуарні нариси Г.Ф. Климовича про дії лейб-гвардії Московського полку у 1914–1915 рр.; спогади генерал-лейтенанта Радянської армії Б.К. Колчигіна про знаменитих і трагічних боях російської гвардії на річці Стохід у липні 1916 р., а також щоденники поручика 2-ї гренадерської артилерійської бригади А.В. Орлова за 1914–1915 роки. та командира 15-го Фінляндського стрілецького полку полковника А.Ф.М. Чеховського за 1915–1916 роки. Усі вони роки Першої світової були офіцерами (в чинах до полковника включно) – безпосередніми учасниками бойових дій, свідками ратних праць, подвигів і страждань російських солдатів Великої війни, тобто. укладачі збірки свідомо віддали перевагу мемуарам та щоденникам саме стройових офіцерів, а не воєначальників вищої ланки [1, 5, 8].

Таким чином, джерельна база дослідження в основному представлена спогадами та мемуарами визначних діячів того часу. Особливу цінність мають мемуари безпосередніх учасників подій. Разом з тим є чималий комплекс документів того часу, які окрім подій військових наступів та дій, описують повсякденне військове життя і разом з тим є згадки про діяльність військових спецслужб. Особливо цінним джерелом є власне документи про окремих розвідників або їхні безпосередні спогади.

1.2. Історіографія проблеми.

В історіографії Першої світової війни важливе місце займає її проблема походження. Зародившись у роки війни, суперечки про причини її виникнення продовжуються досі. Протягом майже століття неухильно зростала кількість доступних джерел на цю тему, розширювався спектр досліджуваних сюжетів, зазнавали еволюції підходи до вивчення проблеми, відбувалося поглиблення наших поглядів на події 1914–1918 гг. На кожному етапі розвитку історіографії фахівці пропонували власні питання,

розставляли нові акценти, часом висвічуючи сторони проблеми, що раніше залишалися в тіні.

Кінець XX ст. відкрив новий період у дослідженні проблеми походження Першої світової війни. Цьому сприяла низка факторів. Крах біполярної системи міжнародні кризи та локальні війни, що почастишали з 1990-х років, додали особливу актуальність віддаленим від нас віковою дистанцією подіям, що дали імпульс розвалу Російської, Німецької, Австро-Угорської та Османської імперій та революційної трансформації світу. На сторінках наукових видань з'являються не характерні для такого роду літератури паралелі між сучасністю та передвоєнним часом, що відрізнявся виникненням глобальної економіки, множинністю центрів сили на міжнародній арені та серйозними змінами у суспільствах європейських країн.

Перша світова війна займає у долі Європи особливе місце. Вона міцно укорінилася в історичній пам'яті європейських країн. У той же час, уявлення про неї піддається постійного коригування під впливом сучасних подій. Як зазначав російський історик Т.М. Ісламов, “Єднається на наших очах Європа шукає легітимації у своєму минулому”, переосмислюючи його з позицій сьогодення. Перша світова війна була загальноєвропейською трагедією – таке нині трактування цієї епохальної події офіційною Європою. Проте, як показали бурхливі дискусії, що розгорнулися у Великій Британії влітку 2013 р. у зв'язку з заходами, приуроченими до століття початку Першої світової війни, не всі представники історичної спільноти та широкого загалу готові прийняти таку "загальноєвропейську концепцію" Великої війни і цим відмовитися від "національної історії". Для багатьох британців Перша світова війна, як і раніше, знаменує собою перемогу над німецьким мілітаризмом [21, с. 34].

Проблема походження Першої світової війни нерівномірно відбито у національних історіографіях провідних західних країн. Традиційно історики та політологи з Великобританії, США та Канади велику увагу приділяють

міжнародно-політичній проблематиці, стратегічним дослідженням. Вивчення ролі імперії

Гогенцоллернів у виникненні Першої світової війни, як і ширша проблема мілітаризму, залишаються актуальними для німецьких істориків. Набагато менше активні у створенні сюжетів, пов'язаних із виникненням Першої світової війни, французькі спеціалісти. Мабуть, єдиним дослідником, що торкається ці питання, є Ж.-Ж. Бекер. Класикою в цій галузі, як і раніше, залишаються роботи П. Ренувена, написані у другій половині 1920-х – 1960-ті роки. Інтерес же сучасних французьких дослідників Першої світової війни швидше у галузі вивчення історії ментальностей та військової повсякденності. Незважаючи на наявність специфіки національних шкіл, характеризуючи сучасну західну історіографію проблеми походження Першої світової війни, правомірно говорити про існуванні "єдиного науково-дослідного простору", в рамках якого відбувається постановка наукових завдань та ведеться активний обмін ідеями.

Сучасний етап дослідження проблеми походження Першої світової війни характеризується як наступністю по відношенню до робіт попередників, і переглядом низки сформульованих раніше висновків. В даний час не втратили актуальності традиційні для історіографії питання про характер та причини Першої світової війни про відповідальність за її виникнення. [20, с. 67].

Відмінною рисою робіт рубежу XX-XXI ст. є певний скептицизм щодо можливості пояснення причин Першої світової війни структурними факторами (такими як імперіалізм, націоналізм, мілітаризм, характер військово-політичних союзів великих держав, економічне суперництво) або політикою однієї чи кількох держав. Історики справедливо підкреслюють, що універсалістські схеми, привабливі своєю простотою та ясністю, далеко не завжди адекватно відбивають історичну реальність. Соціолог та політолог Р. Гамільтон (США) та професор університету Калгарі (Канада) Х. Гервіг, редактори та співавтори колективної праці "Походження Першої світової

війни", що вийшов у світ 2003 р., вказують на обмеженість традиційних пояснень причин війни, до яких вони відносять посилення на систему спілок, націоналізм, соціалдарвінізм, імперіалізм, мілітаризм, пропаганду, внутрішньополітичну ситуацію в європейських країнах або теза про "скочування до війни". Не відмовляючись від їхнього обліку, дослідники водночас акцентують увагу до неможливості точного "вимірювання" впливу тієї чи іншої з вищевказаних чинників. Вчені наголошують, що ці причини власними силами не викликали війну, відзначають складність встановлення зв'язку між універсальними причинами та конкретними рішеннями, привертають увагу до різноспрямованості діючих у системі сил[13].

Сумніви висловлюються і в обґрунтованості розгляду світової війни як результату цілеспрямованої політики однієї чи кількох великих держав. Єдність думок сучасних істориків у цьому питанні відсутня, проте значна частина дослідників вважає виникнення війни наслідком взаємодії багатьох акторів у динамічній системі. У цьому процесі брали участь щонайменше п'ять європейських великих держав, балканські держави, імперія Османа. Хід прийняття рішень у кожній із країн був складний і часом непередбачуваний. У такій системі непросто було прорахувати наслідки рішень, передбачити реакцію союзників на них та потенційних противників. У прагненні підкреслити специфіку міжнародних відносин початку ХХ ст. кембриджський професор К. Кларк (Велика Британія) порівняв державних діячів, відповідальних прийняття рішень влітку 1914 р., з лунатиками. Актори світової політики діяли ніби у темряві; їхні кроки часто вели до непередбачуваних для них самих наслідків. Монографія Кларка багато в чому типова для сучасного етапу розвитку західної історіографії: Кларк ставить акцент на питання "як", а не "чому" виникла Перша світова війна. Така заміна питання можна пояснити: вичленувати причини війни серед мріад взаємодій різних акторів різних рівнях майже неможливо. На цю проблему, також стосовно до історії походження Першої світової війни, зазначав вітчизняний дослідник В.В. Дегоев, відзначаючи, що "будь-який

великий історичний феномен у кінцевому підсумку в результаті є породженням тотального і до кінця ніколи не пізнаваного взаємозв'язку всього із усім”. Вчений дійшов висновку, що “всі пояснення причин є мимовільна брехня”[25, с. 18]. Зворотною стороною аналітичної ясності може стати суттєва схематизація історичних процесів Кларк, як і деякі інші фахівці, воліє простежувати історію рішень, що відображає ще одну особливість сучасних досліджень [15, с. 45]. Для них характерне усунення уваги зі структур на суб'єктів, їх сприйняття та поведінку.

Таким чином, Перша світова війна та окремі аспекти її перебігу, а саме діяльність військових спецслужб є частково висвітленими у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Дослідники розкривають дану проблему під кутом зору тої чи іншої країни. Оскільки кожна з країн Європи формувала свої розвідки і контррозвідки. Дана тема є досить актуальною у дослідженнях як вітчизняних, так і зарубіжних науковців.

РОЗДІЛ II. УЧАСТЬ АВСТРО-УГОРЩИНИ У ПЕРШІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ.

2.1. Австро-Угорщина напередодні Великої війни

Перша світова війна увійшла в історію як найбільша катастрофа, яка не мала аналогів за своїми масштабами та наслідками. «Всі шукають і не знаходять причини, через яку почалася війна», - писав Вудро Вільсон. - Їх пошуки марні, причину цю вони не знайдуть. Війна почалася не з якоїсь однієї причини, війна почалася з усіх причин одразу». Розвиток економічного імперіалізму, поява торгових бар'єрів, гонка озброєнь, мілітаризм і автократія, боротьба навколо балансу сил, важливого для підтримки колоніального панування держав, гострі локальні конфлікти (Балканські війни, Італо-турецька війна) та кризи (Боснійська криза, розвал Османської) накази про загальну мобілізацію в Росії та Німеччині, територіальні претензії та союзницькі зобов'язання європейських держав - всі ці явища різні джерела відносять до причин першої світової війни. Головним приводом до неї стали нерозв'язні протиріччя між двома коаліціями: Антантою (Росія, Франція, Великобританія) та Потрійним союзом (Німеччина, Австро-Угорщина, Італія). При цьому Італія виступила у війні на стороні Антанти, натомість до Німеччини приєдналися Туреччина та Болгарія, утворивши Четверний союз чи блок Центральних держав. До Антанти згодом приєдналися Сербія, Японія, Румунія, США та ін., всього 34 держави [18, с.5].

Напередодні Великої війни - останні картини мирного життя, відображені в кадрах чорно-білого кіно, літературних замітках, газетних і журнальних статтях і карикатурах, балансування між мілітаризмом і пацифізмом, - все це цікавий матеріал для історичних досліджень, тому що є прологом до найбільшим суспільним потрясінням і змін у свідомості мільйонів людей [32, с. 10].

Період 1910-1914 років. був відзначений, з одного боку, нагнітанням напруженості у відносинах між основними державами, що суперничали —

Німеччиною, Австро-Угорщиною, Францією, Великобританією та Росією, що стимулювало небачений розмах промислового і військового шпигунства, а з іншого — безпрецедентним стрибком у розвитку літератури, балету та театру. Якщо судити про життя середньої людини в Європі та Росії на той час лише за засобами масової інформації, то слід було б укласти, що його інтереси, очікування та надії обмежувалися гонками, змаганнями, футболом, російським балетом, «тангоманією», повітроплавцями, акторами, парадами, виставками, публічними переглядами та читаннями, а також текстами рекламних оголошень, які, мабуть, як жодний інший жанр того часу сприяли розвитку масового мистецтва. Насправді в поведінці людей — однаково в Європі та Росії — виявилися деякі особливості, яких не було раніше і, швидше за все, слугували відлунням наростаючої напруженості [11, с. 24].

Будь-які масові заходи — спортивні змагання, маневри, польоти авіаторів, плавання до полюса — викликали гарячий відгук у тисяч людей, які оголошували головних учасників цих заходів героями та влаштовували на їх честь масові мітинги та маніфестації. Іншою особливістю була театральність самого життя, що виражалася у підвищеному інтересі до різних видів мистецтва, театру, балету, кінематографу та інших., а й у видовищності великих громадських заходів. З небаченим блиском у Росії відзначили ювілей Романових, кульмінацією якого стала «хода бояр» у Москві; у Лондоні, у соборі св. Павла, за небаченого збігу народу відслужили месу за загиблими учасниками південної полярної експедиції, а чудові вуличні декорації на честь 25-ї річниці правління німецького імператора Вільгельма II перевершували всі очікування [22, с. 40].

Ще однією особливістю став збіг народу з різних приводів. В Росії величезні натовпи людей збиралися для святкування ювілеїв історичних подій (століття Вітчизняної війни 1812, століття битви народів під Лейпцигом, 1913 і т.д.), земських і газетних ювілеїв, храмових свят, календарних парадів (новорічний, , Відкриття автомобільних пробігів (Москва-Петербург-Берлін-Париж, 1913 р.; Москва-Сан-Себастьян, 1912 р.).

А європейців займали обговорення виборів до парламенту, візити політиків та голів іноземних держав, екзотичні свята, у тому числі за межами Європи: бурське свято у Південній Африці, свято мідінеток у Парижі (досл. «обідних опівдні», тобто кравців, модисток, рукавичок та ін. робітниць), урочистості на честь 115-річчя існування капелюха-циліндра в Лондоні [35, с. 12].

З іншого боку, світ приголомшували небачені катастрофи (загибель «Титаніка», пароплава «Волтурно», що згорів в океані на шляху до Америки, гігант-парохода «Імператриця Ірландії», руйнівний ураган у Приазов'ї, що повністю знищив завод Рудика, виверження вулкана в Криму часті катастрофи поїздів), терористичні акти проти політичних діячів та глав держав (вбивство грецького короля Георга I, вбивство великого візира Махмуда Шефкета паші в Туреччині) та акції протесту (повстання на Ленських копальнях, загальний страйк у Бельгії, борець молодотурок, заворушення в Пекіні) [7, с. 434].

Якщо зіставляти між собою країни-учасниці Першої світової війни з різних таборів, порівняння Австро-Угорщини з Російською імперією напрошується само собою. Вона, як і Росія, була великою континентальною державою, що динамічно розвивається, але відстала від передових країн двох альянсів. Як і Росію, її обтяжували складні внутрішньополітичні проблеми, насамперед соціальна та національна. Однак, якщо в Росії найгостріше стояло соціальне питання, то в Австро-Угорщині, навпаки, головною була проблема національностей. До складу двоєдиної монархії входило багато народів, причому титульні нації (німці та угорці) не становили й половини всього населення. Боротьба «малих» національностей (чехи, поляки, українці, румуни, хорвати, серби, словаки, словенці, італійці) за свої культурні права та адміністративні автономії серйозно послаблювала державу зсередини. Важливо врахувати, що вона нашарувалася на унікальну внутрішньополітичну структуру держави, що складалася з двох майже незалежних частин, об'єднаних лише фігурою монарха та трьома загальними

міністерствами (іноземних справ, військовим та фінансовим). Це лише посилювало ситуацію [18, с. 23].

Нарешті, геополітичні інтереси Австро-Угорщини, як і Росії, поширювалися на Балканський півострів. Вони охоплювали населені переважно слов'янами колишні провінції імперії Османа, з якою обидві країни витримали тяжке протистояння на попередніх етапах своєї історії.

Каменем спотикання двох держав стала Сербія. Молоде королівство, яке успішно витримало дві війни поспіль (Балканські війни 1912–1913 рр.), створювало величезні проблеми для Австро-Угорщини, конкуруючи з сільськогосподарською продукцією угорської половини монархії та живлячи ірредентистські настрої у її підданих сербської національності. Рішучість у зовнішній політиці уряду короля Петра I Карагеорговича надавала підтримка великого слов'янського побратима – Російської імперії. Та, своєю чергою, розраховувала зробити королівство розповсюджувачем свого впливу у регіоні.

Враховуючи ситуацію, що склалася, австро-угорські еліти все більше схилилися до силового вирішення питання. Хоча військового конфлікту з могутнім сусідом від імені Росії вони побоювалися, їх підбадьорювала підтримка Німецької імперії. У тому випадку, якщо війну вдавалося локалізувати на одному лише Балканському фронті, Австро-Угорщина мала всі шанси швидко розбити Сербію, ліквідувати загрозу своєї цілісності і повернути становище гегемона на півострові [16, с. 35].

Вирішувати таке важливе зовнішньополітичне завдання мала імператорська і королівська армія – такою була офіційна назва збройних сил монархії (далі слова «імператорський і королівський» скорочуватимуться до «І. І. К.», як було прийнято в самій Австро-Угорщині для позначення загальнодержавних інститутів). Як і вся держава, вона була дуже неоднорідною. Основна частина армії, сухопутні сили, була поділена на чотири частини: і. і к. війська, і. і к. ландвер, королівський угорський гонвед (від угор. honvéd – «захисник вітчизни») та боснійсько-герцеговинські

війська. Найчисленнішими були в. та к. війська – близько 322 тис. осіб у мирний час. Ландвер налічував близько 36,5 тис. осіб, гонвед – близько 31 тис., боснійсько-герцеговинські війська – понад 7 тис. Кожна з цих частин мала свої органи військового управління, а гонвед – навіть власні командні мови, угорську та хорватську, у набраних з відповідного регіону поліції. Спільними для всієї монархії були лише і. і к. війська, інші частини армії були територіальними. В результаті збройні сили мали надто складну систему управління, а також у забезпеченні армії спостерігався перекис у бік територіальних підрозділів. Парламенти австрійської та угорської половин держави охоче сприяли розвитку ландверу та гонведу відповідно, одночасно ворогуючи один з одним у питаннях щодо забезпечення спільних військ людьми та фінансами. В результаті головна частина армії відчутно страждала від спроб заощадити на ній.

Іншою проблемою була порівняно мала чисельність армії мирного часу, яку уряди країни майже не нарощували у передвоєнні роки. У її відсотковому відношенні до чисельності населення Австро-Угорщина трохи випереджала Росію – 0,84% та 0,8% відповідно. Проте на боці Російської імперії була перевага в масштабі – 1.200.000 осіб проти 400.000. Крім того, кількість людей, які проходили військову підготовку до австро-угорської армії перед попаданням у категорію резервістів, була недостатньою для потреб великої європейської війни. Щорічно в Австро-Угорщині [21, с. 15]

2.2 Військово-політичні плани Австро-Угорщини

Вступаючи у світову війну блок Центральних держав узгоджених військових цілей у відсутності. Узгодити їх і виробити більш менш прийнятну для всіх учасників блоку загальну програму не вдалося і за чотири довгі роки війни. Це стосується не тільки Болгарії та Османської імперії, у яких між собою були свої старі, ще не до кінця з'ясовані рахунки. Жоден з підданих Габсбургів, і навіть Вільгельма II, не міг би уявити, що його країна повинна воювати в ім'я збереження за Портою Палестини або "Felix Arabia" ("Щаслива Аравія") [10, с. 15].

Неможливим виявилось й узгодження суперечливих багато в чому інтересів та цілей обох провідних членів союзу – Австро-Угорщини та Німеччини. Це стало ясно вже в ході дводенних переговорів, що безрезультатно закінчилися, в середині листопада 1916 р. в Берліні. Домовитися обидві сторони могли лише про взаємні гарантії територіальної цілісності. І більше ні про що. Німці взагалі не назвали своїх конкретних військових цілей. З цього випливає, що наприкінці 1916 р. Німецька імперія ні морально, ні політично була готова до припинення кровопролиття. У якнайшвидшому завершенні війни об'єктивно були насамперед зацікавлені дві з чотирьох великих держав - Австро-Угорщина та Росія, що слабшали у своїх коаліціях.

Франц Йосип ще у липні у розмові з близьким своїм співробітником сказав: "До весни обов'язково закінчу війну, не хочу, щоб ми повністю і безповоротно загинули".

Тяга до миру в Австро-Угорщині помітно посилилася після великих невдач влітку 1916 р. здригнувся навіть незламний Тиса. На початку серпня 1916 р. він писав Оттокару Черніну, на той час послу в Бухаресті: "Центральним державам необхідно зробити серйозні зусилля до укладання миру на помірних умовах". У жовтні 1916 р. Буріан виступив з ініціативою розпочати мирні переговори з Антантою на основі збереження територіальної цілісності воюючих країн (включаючи німецькі колонії) та відновлення бельгійського суверенітету. Але суттєвим відхиленням від проголошеного принципу була вимога про передачу Німеччини бельгійського Конго, а також відторгнення від Росії її польських територій та відродження на їх основі Королівства Польського [9, с. 8].

Для Монархії Буріан передбачив приєднання північних областей Сербії (Мачва), а південні області мали відійти Болгарії, протекторат над Албанією, "стратегічні виправлення кордонів" з Росією та Італією на користь Дунайської імперії. Росії пропонувалося забезпечити право вільного судноплавства в Дарданеллах (!?). Спочатку Бетман схвалив у загальній

формі ідею переговорів, але довго ухилявся від обговорення конкретних умов.

15-16 листопада у Берліні відбулася нарада представників обох імперій. І тут виявилось розуміння сторонами характеру та суті майбутніх мирних переговорів. Німців тоді ще не залишило зарозумілість і впевненість у своїй військовій зверхності над супротивниками. Вони не хотіли йти з окупованої ними Бельгії та північної Франції, з Литви та Курляндії. Австрійці розуміли, що без цих поступок розмова з Антантою безглузда. Але кайзеру потрібна була видимість бажання миру, насамперед у власних очах. В результаті 12 грудня народилася так звана "мирна ініціатива" Центральних держав, яка містила багато красивих фраз про необхідність покласти край кровопролиттю, але жодної конкретної пропозиції [34, с.67].

Ці акції Берліна та Відня наприкінці грудня були рішуче відхилені Антантою як "зарозумілі". 17 січня 1917 р. як відповідь на ноту Вільсона від 18 грудня про посередництво була дуже жорстка заява Антанти про умови миру: звільнення зайнятих Центральними державами територій, повернення Франції Ельзаса-Лотарингії, реорганізація Монархії та Туреччини на основі принципу самовизначення. Правлячі кола Монархії чітко усвідомлювали, чим загрожувало послідовне застосування цього принципу Австро-Угорщини, хоча сама Антанта всерйоз про це не міркувала [22, с. 3].

Кінець 1916 пройшов під знаком важливих змін у вищому керівництві імперії. З відходом із життя 21 листопада Франца Йосипа I, кайзера Австрії та апостолічного короля Угорщини, закінчилася епоха в історії народів імперії Габсбургів – "ера Франца Йосипа". Теоретично відкрилася можливість радикальних змін у політиці та у стилі керівництва імперськими справами. Наступником на престолі став його онуковий племінник ерцгерцог Карл - імператор Карл I. На вимогу Тиси, що побоювався за долю дуалізму, трохи поспішно - на думку віденських придворних, навіть занадто поспішно, - вже 30 грудня відбулася коронація імператора королем Угорщини. Угорський прем'єр тим самим запобіг у виникненні у розпал війни серйозної

конституційної кризи в двоєдиній імперії - цим актом було підтверджено незмінність дуалістичної структури імперії. Урочиста церемонія пройшла дуже пишно, незважаючи на воєнний час, у храмі Мат'яша (собор Богоматері) у Буді.

29-річний монарх почав царювання дуже енергійно і перспективно. Прагнення імператора знайти вихід із тривалої війни позначає [44, с. 5].

Кризові явища в економіці Австро-Угорщини - помітний спад ділової активності, скорочення інвестицій і, як наслідок, зростання безробіття - намітилися ще до війни, вже в 1913 р. Істотна роль цих процесах належала двом балканським війнам, які мали руйнівні наслідки для економіки Австро-Угорщини. Через припинення торговельно-економічних зв'язків із традиційними балканськими ринками занепадали або розорялися цілі галузі промисловості, зокрема текстильна, закривалися фабрики та заводи. Єдиною галуззю, яка виграла від балканських воєн, була промисловість озброєнь. Війна викликала радикальні зміни у структурі та у механізмі функціонування цілих галузей промисловості, сільського господарства, транспорту [37, с. 45].

Різко зросли прямі військові витрати, що становили величезну суму - 70 млрд. крон, їх Угорщину припадало 25 млрд.

Надзвичайні закони від 1912 р. про виняткові заходи та військові поставки набули чинності ще до оголошення мобілізації. Ці основні закони створили правову базу для втручання держави в економічне життя і взагалі в життя суспільства: регулювання цін на продовольство, сировину та централізоване розподілення, регулювання військового виробництва, примусову працю, обмеження прав та свобод громадян – все це вело до складання елементів державно-монополістичного. капіталізму. Держзамовлення створили військову кон'юнктуру у низці галузей; припинилося безробіття [12, с. 34].

21 січня 1916 р. імператорським указом військовозобов'язаними було оголошено чоловіків 50-55-річного віку. Одночасно відбулося подальше посилення військово-поліцейського режиму на промислових підприємствах.

На початку липня було розпорядження про загальну мілітаризацію промислових підприємств: всі, працюючі ними робітники призовного віку зараховувалися до загонів ландштурму (ополчення), їм заборонялося займатися політичною діяльністю, ще раніше було відзначено право на страйк. У лютому 1916 р. офіційно було скасовано право на страйк робітничих військових підприємств в Угорщині [19, с. 5].

Майже повне припинення імпорту викликало гостру нестачу промислової сировини. У травні 1917 р. уряд Австрії зобов'язав церкву здати дзвони. На додаток було видано розпорядження, яке взагалі заборонило дзвін; причому сталося це наприкінці 1917 р., коли дзвонити вже не було чим! Влада проводила серед населення кампанії зі збору металобрухту, оголошували час від часу "тижня каучуку", "тижня вовни" тощо. Все частіше держава вдавалася до внутрішніх позик [27, с. 40].

Вже другого року війни різко погіршилося постачання міського населення продуктами харчування. На початку 1915 р. в Австрії було запроваджено карткову систему на хліб, та був інші товари народного споживання. Було введено обмеження на продукти та у "хлібній" Угорщині. 28 грудня угорський уряд запровадив картки на хліб, а 5 липня встановив два "не м'ясні" дні на тиждень. Угорщина, що традиційно вважалася житницею всієї імперії, різко скоротила постачання зерна та м'ясних продуктів до Австрії в останні два роки війни, що послужило ще одним приводом для загострення міждержавних відносин двох половин дуалістичної Монархії. Багато австрійців вважали, що урізуючи продовольчі "пайки", Угорщина намагається чинити не лише економічний, а й політичний тиск на свого партнера. Такий тиск Будапешта справді мав місце, але факти свідчать, що й мадярам у ці дні жилося не солодко. Як би там не було, дефіцит продуктів став наприкінці війни чи не головною та найгострішою внутрішньою проблемою Дунайської імперії, що зазвичай обходиться увагою істориків [10, с. 23].

В результаті форсованої милітаризації економіки було встановлено військовий контроль на сотнях підприємств, навіть у сільському господарстві: державні органи, так звані "центри", визначали обов'язкову кількість продукції, що здається. До кінця війни їх було вже 39. Монополізація торкнулася також закупівлі зерна, розподілу сировини та енергоносіїв. 18 січня 1917 р. розпорядженням міського голови в угорській столиці через дефіцит вугілля було закрито всі театри, кінематографи та інші розважальні заклади. Тяжким тягарем на всі верстви населення, і перш за все на малозабезпечені, лягли наслідки інфляції. Швидко росла номінальна заробітна плата, яка до кінця війни була в 4,5 рази вищою, ніж у 1913-1914 рр. Але за цей час реальна зарплата впала майже на половину в промисловості, а службовців до 33% [20, с. 18].

Незважаючи на порівняно стабільний стан на фронтах, шанси на сприятливий результат війни неухильно погіршувалися. Після невдалого наступу російських військ у липні 1917 р. і австро-угорського прориву під Тарнополем Австро-Угорщини з боку Росії вже ні що не загрожувало. Після перемоги Жовтневої революції Східний фронт взагалі перестав існувати. Основну турботу для армій Австро-Угорщини з цього часу представляв лише італійський фронт, де зі змінним успіхом йшли важкі кровопролитні, але не катастрофічні для монархії бої. Восени того року після поразки італійців під Капоретто лінія фронту пересунулася на південь, до берегів річки Піаве. Проте вихід із війни Росії, участь австро-угорських військ в окупації значних територій в Україні не змогли переламати ситуацію на користь Австро-Угорщини [13, с. 23].

В Австро-Угорщині, слабкій ланці німецько-австрійського союзу, мирні настрої виявилися вже в середині 1915 р. соціал-демократичні партії Монархії 15 липня звернулися до Міжнародного соціалістичного бюро з письмовим проханням ініціювати початок переговорів із соціалістичними партіями країн Антанти. Для соціалістів це був логічний та природний крок [14, с. 45].

На відміну від австрійської, де парламент, рейхсрат, не скликався роками, і тому австрійські кабінети керували країною з урахуванням 14 статті конституції про надзвичайне становище, в угорській половині імперії парламент, тобто. державні збори, під час війни функціонувало так само справно, як і у мирний час. Розпущений ще у березні 1914 р. австрійський парламент відновив діяльність лише 30 травня 1917 р. Соціал-демократична фракція скористалася цим, щоб зробити принципову заяву про необхідність укласти "світ без анексій та контрибуцій". Обидві соціал-демократичні партії імперії, на відміну від німецької соціал-демократії, не вчинили "гріхопадіння", що трапився з іншими партіями II Інтернаціоналу в серпні 1914, тому, що були позбавлені можливості "виявити себе" в критичний момент: австрійська - так як не працював рейхсрат, а угорська – через відсутність її представників у державних зборах.

Дотримання конституційності в Угорщині і було однією з причин зростання впливу і ваги Транслейтанії в системі дуалізму. Незважаючи на відсутність у ньому представництва важливого політичного чинника країни - організованого пролетаріату, угорські державні збори, якщо й не дзеркально, то, принаймні, досить чітко й достовірно відображали суспільні настрої. Зворотний зв'язок здійснювався через спілкування, іноді співробітництво лівих груп парламентської опозиції з керівництвом угорської соціал-демократії [37, с. 45].

Починаючи з весни 1915 р. в Угорщині відбувалося неухильне зростання пацифістських настроїв угорської опозиції, що очолювалася графом Міхаєм Каройі, лідером Партії незалежності. Навесні 1917 р. разом із парламентською буржуазною опозицією з пацифістських позицій стала виступати й угорська соціал-демократія. Підтриманий соціалістами у грудні Каройі, з трибуни державних зборів Угорщини виступив із закликом розпочати мирні переговори. Втома від війни відчувалася у всіх верствах населення обох країн. У травні 1917 р. начальник генштабу на донесення кайзеру писав: " У настроях громадськості переважають у всіх частинах

Монархії панує скоріш переважно надія і жага світ, ніж впевненість у перемозі ". Перелом, що відбувся до кінця 1916 р., у суспільних настроях від війни до миру створив ґрунт для відновлення спроб мирних переговорів. [17, с. 48].

У 1917-1918 роках. потік нової, далеко не вільної від тенденційності інформації не надто спотворив сформований у Північній Америці десятиліттями образ Монархії Габсбургів. У Сполучених Штатах ще жива була пам'ять про тріумфальне турне містами США вождя угорської революції Лайоша Кошута у 1850-х роках. А головне, Америка не мала жодних підстав мати ворожі почуття до Австро-Угорщини, яка ні чим не загрожувала ні її торговим інтересам у Європі, ні морським комунікаціям США. Саме тому, розпочавши 6 квітня 1917 війну з Німеччиною, уряд Вільсона утримався від оголошення війни головному німецькому союзнику. Більше того, демонструючи принципово інший підхід до першого та головного союзника Німеччини, Вільсон заявив, виступаючи перед конгресом США: "Ми маємо безпосередньо оголосити, що ми не бажаємо послабити або трансформувати Австро-Угорську монархію" [26, с. 34].

Знадобилося цілих вісім місяців, щоб США наважилися під великим тиском європейських союзників оголосити 7 грудня 1917 війну Монархії. Особливу наполегливість у своїй виявили, звісно, італійці. Формальне, що настало між США та Австро-Угорщиною, по суті стан війни не завадило Відні та Вашингтону підтримувати майже нормальні відносини, вільні від упереджень, істерії та ворожості, властиві взаєминам США та Німеччини. Президентським посланням від 8 січня 1918 р. Сполучені Штати офіційно підтвердили своє бажання бачити Дунайську монархію після закінчення європейської війни в цілості та безпеці. Про свою тверду рішучість взяти найактивнішу участь у досягненні миру в Європі, у визначенні доль народів Середньої Європи в тому числі, США оголосили в оприлюднених 8 січня 1918 р. "14 пунктах" президента Вільсона, 10 пункт яких говорив: "Народам Австро -Угорщини, чиє місце серед інших націй ми хотіли б бачити

гарантованим, має бути надана можливість для автономного розвитку". Тим самим Сполучені Штати проголосили однією з цілей своєї європейської політики збереження багатонаціональної Австро-Угорської імперії [14, с. 33].

Коментуючи цей пункт, державний секретар Роберт Лансінг писав: "Президент керувався наміром зберегти дуалістичну Монархію в цілості". Чарльз Сеймур, пізніше президент Іельського університету, підтверджуючи цю думку, писав: президент, подібно до інших провідних державних діячів Західної Європи, "вважав за необхідне політичну єдність народів Австро-Угорщини, вважаючи, що Монархія Габсбургів могла б стати позитивним фактором для Європи, якби про від німецького панування". Все це правильно, але лише частково. Нові дослідження показують: зовсім не безпекою Монархії був стурбований в 1917 р. Вільсон, а швидше за реалізацією своєї ідеї "нового порядку" на європейському континенті, нового ліберального порядку, який повинен був прийти на зміну авторитарним, за його визначенням, режимам Німеччини та Австро-Угорщини. Для президента мало принципового значення розчленування багатонаціональної імперії з наступною дезінтеграцією середньоевропейського простору шляхом надання пригнобленим народам права на самовизначення. Перемога Лютневої революції лише зміцнила Вільсона у його уявленнях про майбутнє Європи [7, с. 45].

На початку лютого 1917 р. у швейцарській столиці відбулася зустріч двох міжнародно відомих учених - професора міжнародного права Віденського університету Хайнріха Ламмаша та американця Девіда Геррона, особистих представників короля-імператора та президента, відповідно. Обидва мали повну довіру своїх потентатів. Американець був довіреною особою також і держсекретаря Лансінга, чого не можна сказати про його австрійського партнера. Чернін, що найбільше ставив збереження лояльності по відношенню до Берліна, стежив за "партизанською акцією" свого повелителя та його емісара стримано. Ні сепаратні переговори, ні сепаратний світ оминаючи німецького союзника міністра не влаштовували. Чернін мріяв

фактично про "німецькому світі", а не "договірному" або компромісному, про який так багато і багатомовно говорили на той час політики з обох боків фронтів. В той же час Чернін усвідомлював, як важким вантажем лежить на іміджі Монархії тавро вірного союзника кайзерівської Німеччини. Виступаючи на засіданні австрійського кабінету 16 квітня 1917 р., він говорив: "Ми маємо переламати враження, що Австрія у всьому залежить від Німецької імперії, оскільки велика війна перетворилася на хрестовий похід усього світу проти Німеччини... Оскільки війна добігає кінця, ми не можемо дозволити, щоб нас вважали просто німецьким васалом" [30, с. 11].

Інших позицій тримався молодий імператор. У ньому ще жива була старовинна габсбурзька ворожість до манірної Пруссії та пруссько-юнкерського мілітаризму.

Початок тим часом був обнадійливим. Звіт про бернські бесіди, зроблений професором особисто на аудієнції 14 лютого в Хофбурзі, привів монарха в стан надзвичайної наснаги. Лансинг натякав навіть щодо фінансової допомоги, якщо імператор-король опублікує маніфест.

Таким чином, Перша світова війна велася біля 14 держав. У ній брали участь країни, із загальною чисельністю населення понад 1 мільярд людей (це приблизно 62% від усього населення світу на той момент). Усього країнами учасниками було мобілізовано 74 мільйони людей, з яких 10 мільйонів загинуло та ще 20 мільйонів отримали поранення.

Внаслідок війни політична карта Європи суттєво змінилася. З'явилися такі незалежні держави, як Польща, Литва, Латвія, Естонія, Фінляндія, Албанія. Австро-Угорщина розпалася на Австрію, Угорщину та Чехословаччину. Збільшили свої межі Румунія, Греція, Франція, Італія. Тих, хто програв і втратив на території, було 5 країн: Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія, Туреччина та Росія.

РОЗДІЛ III. ВОЄННЕ ПОВСЯКДЕННЯ СОЛДАТІВ АВСТРО-УГОРСЬКОЇ АРМІЇ

3.1 Відзначення релігійних та державних свят

За важких умов, у яких знаходиться навчання нижніх чинів в австро-угорській армії, та суворості вимог згори, офіцер завалений роботою; служба поглинає майже весь час. Ставлення начальницьких осіб до офіцерів - суворе, нерідко безсердечне і грубе, далеко перевершує межу розумної дисципліни; наслідок цього — постійний страх відповідальності і найчастіше спостерігається відсутність належної ініціативи.

Система одноосібної видачі атестацій, що зберігаються від офіцера в таємниці і мають вирішальне значення для руху по службі, гнітючим чином діє на корпус офіцерів.

Ставлення офіцерів до нижніх чинів - суворе, жорстке, часто жорстоке; сердечності стосунків немає.

Незважаючи на строкатість національного складу, корпус австро-угорських офіцерів, не представляючи згуртованої маси, все ж таки не відрізняється тією крайньою розрізненістю, яка могла б з'явитися в ньому внаслідок відмінності в національних переконаннях складових його осіб.

Причини цього криються, з одного боку, у джерелах комплектування корпусу офіцерів, з іншого — у системі виховання майбутніх офіцерів.

Корпус офіцерів комплектується в переважну більшість синами офіцерів і чиновників, тобто класів, пройнятих ідеєю відданості монарху; майбутні офіцери, що вийшли з таких сімей, ще в юних роках вступають у закриті навчальні заклади (військові академії та кадетські школи), де й виховуються в дусі відданості монарху і поза впливом національної ворожнечі, що роздирає народності імперії.

Відданість монарху — ось той початок, який поєднує корпус офіцерів австро-угорської армії.

Не можна, однак, не помітити, що в останні 10-15 років освічені класи населення все більше і більше віддаляються від військової служби, і в кадетські школи починають проникати молоді люди, які вийшли з нижчих класів населення і за своїми моральними та розумовими якостями не становлять армії бажаного елемента; офіцери, що вийшли з народу, нерідко вносять в армію соціалістичні впливи, що особливо помітно в слов'янській частині офіцерства.

Військовому міністерству ця сторона справи добре відома, і вона реагує на неї шляхом суворих перевірок атестацій, припускаючи на штаб-офіцерські та командні посади лише людей цілком на його думку благонадійних.

Традиції, що встановилися в армії, звертають особливу увагу на зовнішні вираження єдності офіцерського корпусу; до цих традицій, крім встановленого законом і строго дотримуваного взаємного віддання честі офіцерами, належить дуже поширене звернення на "ти" між офіцерами, що має досить оригінальні форми.

За звичаєм, що здавна встановився, всі генерали армії, при позаслужбових відносинах, кажуть один одному "ти", незалежно від того, чи знайомі вони один з одним чи ні.

Так само генерали звертаються на "ти" до командирів полків, а ці останні до своїх штаб-офіцерів та капітанів; але командири полків, звертаючись до генералів, і штаб-офіцери та капітани у розмові з полковим командиром розмовляють із цими особами на "ви".

За поняттями австро-угорських офіцерів, звернення старшого до молодшого на "ти" є виразом особливої уваги та батьківського щодо нього ставлення; так, нерідко, генерали та командири полків звертаються на "ти" до обер-офіцерів, бажаючи висловити їм своє особливе розташування.

До молодших офіцерів командири полків звертаються на "ви".

Традиції вимагають, щоб усі капітани та молодші офіцери полку були між собою на "ти".

Іншим зовнішнім об'єднуючим початком в імперській армії та австрійському ландвері служить німецька мова; крім того, що німецька мова є командною та службовою мовою в цих частинах, старші офіцери суворо стежать за тим, щоб на службі та в зборах офіцери говорили між собою німецькою; виняток становлять гусарські полки, мають яскраво виражений угорський характер; у цих частинах і частинах гонведа [32] розмовна мова офіцерів угорський.

І все ж таки внутрішньої згуртованості, міцної спайки в офіцерському корпусі немає; головна причина — національна ворожнеча, яка, незважаючи на заходи, що вживаються вищим начальством, починає помітно проникати в армію, особливо в ті її частини, де переважна кількість офіцерів належить до чеської або угорської народностей.

Офіцери - євреї користуються зневажливим нерозташуванням своїх товаришів і тримаються особняком[21].

Відносно більшою корпоративністю відрізняється корпус офіцерів генерального штабу та кавалерійські полки.

Різниця між офіцерами різних родів зброї розвинена в австро-угорській армії слабше, ніж у більшості армій європейських держав, і спостерігається майже виключно між кавалерією та іншими пологами зброї; лише в окремих випадках можна побачити кавалериста у суспільстві піхотних і артилерійських офіцерів; навпаки, артилеристи та офіцери технічних військ, мабуть, зовсім не цураються своїх піхотних побратимів.

Рух по службі — вкрай повільний. Більшість офіцерів закінчують службу обер-офіцерським або першим штаб-офіцерським чином; на вищі посади (починаючи від командира полку) висуваються переважно [4, с. 18].\

У матеріальному відношенні австро-угорський нижній чин обставлений цілком задовільно.

Місячна платня (видається частинами, 6 разів на місяць) становить 4 крони 80 гелерів, тобто 1 руб. 92 коп.

Незалежно 840 грамів (близько двох фунтів) хліба на людину на день, нижні чини одержують: вранці — кухоль чорної кави, об 11? годині ранку - обід, що складається зі шматка вареного м'яса (за розкладкою - близько 45 золотників), супу та овочів (по святкових днях до цього додається солодка борошняна страва); о 6 годині вечора — вечеря, що п'ять разів на тиждень складається з борошняної страви або овочів, або каші, двічі — з капусти в консервах і кухля чорної кави.

У наявній у кожній частині полковій лавці нижні чини можуть отримувати за скромною ціною пиво, страву, каву; тютюн та сигари продаються всім нижнім чинам за зниженими цінами.

Казарми нової будівлі відрізняються великою кількістю повітря і світла, просторими приміщеннями для кімнатних занять і великими зручними стайнями; Проте таких казарм небагато. Більшість елементів розміщені в казармах старовинної споруди, чорних, тісних і незатишних, або ж у знятих за наймом казармах, також далеко не задовільних.

Найхарактернішою рисою австро-угорського солдата є дуже розвинене почуття земляцтва[22]; одноплемінники намагаються триматися разом. Дисципліна щодо нижніх чинів відрізняється у австро-угорській армії великою суворістю.

При відчуженості офіцера, найчастіше поверхнево, з акцентом чужої людини, що говорить мовою нижнього чину, виховання його майже повністю переходить до рук унтер-офіцерів, що належать до підлеглих нерідко з великою жорстокістю і що виховують його, головним чином, на страху покарання.

В австро-угорській армії збереглися досі деякі віджилі, надмірно жорстокі покарання; так, у деяких випадках, за відсутності вільних карцерів, арешт може бути замінений накладанням кайданів на нижньому чині; у воєнний час допускається прив'язування заарештованих нижніх чинів.

Загальне ставлення до нижнього чину — формальне, як до машини; внаслідок цього і солдатів дисциплінований, так би мовити, формально; тим

не менш, найбільш туго піддаються дисциплінуванню чехи та угорці, особливо перші, найлегше — нерозділені русини, словенці, словаки та поляки; в чеських поліцях, куди починають широко проникати соціалістичні і націоналістичні ідеї, останніми роками помічається сильний занепад дисципліни[33].

Жорстоке поводження з солдатами іноді служить темою для обговорення в парламенті і свідчить велика кількість самогубств. З усіх випадків смертності в армії близько 20-25% походить від самогубства, причому на кожних 1000 нижніх чинів припадає близько 1,17 - 1,20% самогубств. Причини цього явища: туга за батьківщиною, відсутність моральної підтримки з боку начальників, часто нерозуміння ними рідної мови рекрута, байдуже, формальне ставлення до її потреб, жорстокість у поводженні.

З 1908 року, на настійну вимогу парламенту, у військах стали застосовувати відпустки на час збирання хліба (збирання винограду) на батьківщині солдата (Ernturlaub); Проте ця міра застосовується до деяких нижніх чинів і може мати загального значення, особливо з переходом до 2-летньому терміну служби[24].

Відпустка у святкові дні дається на розсуд начальствуючих нижніх чинів. Проте ці відпустки в чужому місті для солдата, який часто не володіє місцевою мовою, морально його не задовольняють. [5, с. 100].

Після тривалих дискусій Австро-Угорщина запровадила у 1908 р. форму кольору «гехтграу» (hechtgrau) або «щучого сірого». Колір нового матеріалу був чимось середнім між сірим і кольором, що нагадував прийнятий у Франції сірувато-блакитний. Генерали носили мундири такого кольору, забезпечені потайними гудзиками та загостреними клапанами кишень. Мундири шили на замовлення, і вони були набагато якісніші за мундирів, які носили офіцери рангом нижче. Зазвичай генерали носили бриджі, чорні кавалерійські чоботи або черевики зі шкіряними крагами, якщо передбачалося, що їм доведеться пересуватися верхи. На бриджах був

відсутній кант. Але на мундирах угорських генералів був жовто-чорний «угорський візерунок», наявність якого мало підкреслити національну особливість. Генерали носили також широкі золотисто-чорні шарфи, яких незабаром довелося відмовитися через зростання втрат, і золотисто-чорні темляки, прикріплені до ефесу шаблі. Однією з характерних рис форми австро-угорських офіцерів було жорстке кепі (усічений варіант ківера), яке було введено в 1871 р. і часто зустрічалося у варіантах чорному і гехтграу. Кепі мало шкіряний козирок та підборідний ремінець — чорний чи гехтграу. У кепі було прізвисько «штучний мозок». Його носили з кокардою з імператорською монограмою («FJI» від нім. Franz Josef у австрійських та «IFJ» у угорських генералів, з 1916 р. — «K» від Karl) спереду із золотою петлею. Другою найважливішою відмітною ознакою були петлиці на жорсткому комірі. У фельдмаршалів петлиці являли собою золоте дубове листя на золотому галуні на червоному тлі, у генерал-полковників — золотий зигзагоподібний галун, срібний вінок і три зірки, у генералів піхоти та кавалерії — зірки, але без лаврового вінка. Генерал-лейтенанти носили петлиці з двома зірками, генерал-майори — з однією зіркою. [1, с. 171–172].

Введення у 1908 р. форми кольору гехтграу змінило зовнішній вигляд австро-угорської піхоти. Проте цей крок не став чимось радикально новим. У XIX столітті австро-угорська легка піхота та технічні війська мали форму сірого кольору. Традиційні білі мундири (які навіть тоді були світло-сірими) визнали застарілими, і до 1908 р. піхотинці ходили у темно-синіх мундирах, кепі та шинелях. Дещо з цих предметів продовжували носити і під час війни, переважно в частинах ополчення. Новий мундир для всіх видів піхоти був кольором гехтграу (синьо-сірий) і застібався потайними гудзиками. Зимовий варіант був пошитий з більш товстого матеріалу, мав шість цинкових гудзиків та стоячий комір (шию захищав шийну хустку). Літній варіант мундира був виготовлений з лляної тканини і мав стоячо-відкладний комір. Такий мундир носили солдати в частинах, розгорнутих узбережжя Адріатичного моря, і фахівці, створені задля служби армію Османської

імперії. Мундир мав погони і іноді валик, що підтримував ремінь або ремені спорядження. На офіцерських мундирах погони були відсутні. Піхотинці німецьких полків носили прямі штани із застібками на щиколотках, у боснійських поліцях ходили в шароварах, широких вище колін і обтягуючих нижче. У угорських піхотних поліцях носили характерні штани в обтяжку з жовто-чорними «угорськими візерунками» та кантами на швах на зовнішньому боці штанин. Більшість солдатів з часом звикли до обмоток та вільних шароварів. Черевики були виготовлені з коричневої натуральної шкіри, але через тотальний дефіцит можна було побачити взуття різних видів і забарвлень [5, с. 194].

Піхотні полиці розрізнялися за кольором петлиць та гудзиками з білого або жовтого металу. Різноманітність кольорів, що використовувалися для обробки форми 102 полків, була величезною, що ілюструє таблиця на сусідній сторінці. У ній також показано, чи є полк німецьким чи угорським, а також домінуюча в ньому етнічна група. Чотири боснійські полки, не враховані в таблиці, мали петлиці темно-червоного кольору. На петлицях носилися також відзнаки. Це були білі зірки (одна - у єфрейтора, дві - у капрала, три - у взводного унтер-офіцера) або білі зірки плюс жовтий галун уздовж краю петлиці у старших унтер-офіцерів і золоте або срібне шиття і золоті або срібні зірки (залежно від кольору гудзиків) у офіцерів. У березні 1915 р. на комірці форми добровольців-кадет з'явився полковий гудзик. Самі петлиці були добре помітні і непогано розпізнавані як своїми, і противником. Солдати на передовій, як правило, ховали петлиці, наполовину відвертаючи комір так, що залишалися видні лише золоті або срібні деталі. У піхоті носили двобортні шинелі з кольоровими петлицями у вигляді наконечника стріли (вони називалися «паролі»). Знаком влучного стрільця був червоний шнурок [18, с. 22].

Ще однією відмітною ознакою австро-угорського солдата було кепі. У німецьких та угорських частинах носили сукняні кепі кольору гехтграу з чорним козирком (іноді зі шкіри). Кепі мало оригінальний клапан, який

пристібався спереду двома полковими гудзиками і міг опускатися, щоб закривати шию та вуха взимку. Над полковими гудзиками розташовувалась кокарда з імператорською монограмою («FJI» — у німецьких частинах, «IFJ» в угорських та «K» після 1916 р.). Боснійців можна було відрізнити по фесках з вовни, спочатку червоним, але зазвичай сірого кольору, якщо їх носили в окопах. До фески розеткою прикріплювалася чорна або сіра пензлик. вони могли носити кепі, якщо забажають. До кепі прикріплювали різноманітні нестатутні емблеми. Однак найчастіше в 1914 р. зустрічалися традиційна емблема у вигляді дубового листа [67, с.15].

Спорядження австро-угорського піхотинця було дуже важким. Одним із його елементів був коричневий поясний ремінь із латунною (пізніше — із сірого сплаву) пряжкою з двоголовим орлом у унтер-офіцерів і рядових і з імператорською монограмою — у офіцерів. Підсумки з набоями підвішувалися на ремінь. У кожного піхотинця було по чотири підсумки з 40 патронами загалом і багнет до гвинтівки «Манліхер» зразка 1895 р. Шанцевий інструмент також підвішували на ремінь. Особисте майно зберігалось у жорсткому важкому ранці з кінської шкіри. На ранець зазвичай укладали ковдру кольору гехтграу або коричневу та згорнуту шинель або намет. Підсумок із запасними патронами розташовувався нижче за ранець. Котелки, сухарні сумки і після 1915 р. протигази у футлярах доповнювали картину. Ранець особливо докучав солдатам, і вони часто замінювали його на брезентовий рюзак з лямками, що належав зазвичай гірським стрільцям. Існувало кілька різновидів рюкзака різних кольорів. У міру посилення дефіциту брезент все частіше служив заміною шкіри під час виготовлення більшості елементів спорядження австро-угорських солдатів. Офіцери, як і в більшості армій, на полі бою обмежувалися мінімальним набором спорядження: планшетом, казанком, біноклем та пістолетом у кобурі. [43, с. 78].

Восени 1915 р. форму кольору гехтграу мали замінити на фельдграу. Мундир її мав стояче-відкладний комір з тонкою смужкою тканини

полкового кольору. Пізніше було прийнято форму кольору кропиви. Крім того, було випущено 4000 комплектів форми кольору хакі (трофейна італійська форма також використовувалася). До 1917 на сірих нашивках з'явилися сірі полкові номери (у боснійських поліцях перед номером розташовувалися літери «bh»). Їх пришивали до погонів та збоку до кепі. З інших важливих нововведень у формі піхоти слід зазначити використання сталеві каски. Спочатку це була німецька модель, але незабаром була введена і місцева версія (каска Берндорфера), яка була ширша за німецьку і зазвичай пофарбована в коричневий або тьмяно-жовтий колір [5, с. 3].

У складі австро-угорської армії було чотири полки єгерів (т.зв. Kaiserjager), які набирали з добровольців — жителів Тироля, та 29 батальйонів фельд'єгерів (а також полк боснійських єгерів). Єгеря носили мундири з яскраво-зеленими кантами та чотирма золотими гудзиками (у боснійців — срібними). Офіцери на головних уборах під імперською кокардою носили бронзовий мисливський ріжок, у рядових солдатів - на ріжку було вибито номер полку. Єгеря носили підбиті цвяхами черевики та альпійські шкарпетки до колін, а на кепі різні емблеми - від пір'я до дубового листа. У 1917 р. від яскраво-зеленого оздоблення відмовилися. Замість неї з'явилися нашивки із синіми написами «TJ» у тірольських єгерів, «BHJ» у боснійських єгерів або «J» та номерами батальйонів [5, с. 4].

Австро-Угорщина швидко приступила до формування частин поляків та українців, щоб допомогти їм боротися проти Росії. Польські легіони були готові вже до листопада 1914 року.). 1-й легіон носив червоні петлиці (за наявності), 2-й легіон — зелені петлиці. Офіцерів та унтер-офіцерів відрізняли за зигзагоподібним галуном та розетками (які в 1916 р. замінили на зірки після протестів, після чого відмовилися від тих і від інших на користь срібних або золотих галуних стрічок). У 1917 р. обидва легіони були розпущені, які особовий склад частково перейшов у створювану Королівську Польську армію. Український еквівалент (Український легіон, або «січові стрільці») формувався із добровольців — українців та русинів [6, с. 11].

Спочатку бійці легіону носили форму гехтграу з блакитними петлицями на стоячому комірі, потім форму кольору кропиви з жовто-блакитним кантом і жовто-блакитною смужкою на комірі. Солдати носили кашкети з V-подібним вирізом спереду тулії, з кокардою та жовто-блакитними розетками з боків кашкета (1917 р. замінені на металеву версію з левом). На комір офіцерської форми пришивали галун і кріпилися срібні розетки, що позначали звання. У 1917 р. було запроваджено каски для офіцерів. Албанський легіон був також сформований у 1916 р. і мав завдання підтримувати порядок в Албанії та не пропускати війська союзників до Адріатичного моря. Легіонери носили форму кольору фельдграу та білі або червоні фески з овечої вовни з кокардою національних кольорів (червоного та чорного). Більшість солдатів ходили в селянських опанках з ремінцями та використовували застаріле спорядження [8, с. 17].

Як і Німеччини, ці елітні спеціалізовані піхотні батальйони спочатку формувалися до виконання конкретних завдань. До кінця війни їх було вже 65 (10 батальйонів було сформовано у ландвері, 11 — у гонведі). Солдати та офіцери штурмових батальйонів зазвичай носили форму піхоти. Вони йшли в бій у сталевих касках, без ранців та звичайного спорядження, маючи лише сумки з гранатами, окопні ножі та ножиці для різання колючого дроту. Їх можна було відрізнити за металевими жетонами, які зазвичай носили на грудях, або емблем, пришитим до рукава. На більшості таких емблем було зображення черепа.

Імперська армія (Stehendes Heer) комплектується з усіх частин держави та підпорядковується імперському військовому міністерству.

Ландвер розпадається на дві самостійні частини: австрійський ландвер та угорський ландвер (або гонвед); перший комплектується із австрійських, другий із угорських областей; кожен із ландверів міститься, відповідно, на власні кошти Австрії та Угорщини, перебуває у віданні відповідного міністерства народної оборони та має свого особливого головного начальника.

Обидва ландвери призначаються у воєнний час для підкріплення загальноімперської армії, причому являють собою таку ж польову армію, як і загальноімперська, але з більш слабкими кадрами. У мирний час ландвер може бути використаний у виняткових випадках для підтримання громадського порядку та безпеки.

Резерв (Reserve; nichtaktiver Stand) призначається для поповнення рядів армії (ландвера) при мобілізації, а рекрутський запас (Ersatzreserve), для освіти якого належить зараховувати до нього всіх залишаються рекрут, за поповненням імперської армії та ландвера, служить для заміщення втрат в армії (ландвері) під час війни, а при нестачі в резервістах, і для укомплектування армії під час мобілізації.

Сполучною ланкою між усіма трьома частинами збройних сил Австро-Угорщини (імперська армія та обидва ландвери) служать статuti, спільні для всіх складових частин армії. Командна мова в імперській армії та австрійському ландвері – німецька, в угорському ландвері – угорська, крім однієї гонведної дивізії – Аграмської, де командна мова – хорватська.

Ландштурм скликається лише у воєнний час або у передбаченні війни і призначається для посилення імперської армії та ландверів; Ландштурм складається з двох самостійних елементів: австрійського та угорського ландштурмів.

Флот поповнюється з тих самих підставах, як і імперська армія, і підпорядковується імперському військовому міністерству.

Інвалідні будинки (Invalidenhauser) призначаються для піклування каліцтв і хворих воїнів імперської армії та ландвера, саме офіцерів від чину ротмістра і вище та нижніх чинів, переважно з тих, що брали участь у кампаніях.

Інвалідні будинки знаходяться у Відні (з офіцерським відділенням у Нейлерхенфельді), Празі, Тірнау та Львові.

При всіх інвалідних будинках, за винятком Львівського, є госпіталь.

Начальниками інвалідних будинків є відставні генерали.

Призрювані нижні чини з'єднуються у роти, у складі 3-х інвалідних офіцерів та 100–150 нижніх чинів.

Загалом в інвалідних будинках дозріває до 500 офіцерів і 900 нижніх чинів.

Для піклування каліцтв і хворих чинів гонведу в Будапешті є гонведний притулок (Honvedasyl) на 48 офіцерів і 102 нижніх чини.

Притулків для дітей військовослужбовців є 5:

а) Офіцерський сирітський інститут у Хіртенберзі (Offizierswaiseninstitut) призначається для виховання 120 сиріт офіцерів та військових чиновників; він дає їм необхідну освіту для вступу до нижчого військово-реального училища або до будь-якого цивільного середнього навчального закладу.

б) Інститути для офіцерських дочок (Offizierstochtererziehungsinstitut) у Відні (на 160 вихованок) та в Сопроні (на 70 вихованок) — мають на меті дати своїм вихованкам необхідну підготовку для звання вчительки або домашньої виховательки. Перший інститут складається з нижчої школи з трьома класами та 4-класної школи вихователек; другий інститут має 4 класи та служить підготовчою школою для першого; у кожному інституті є стипендіатки, казеннокошті та своєкошті вихованки.

в) Інститути для дочок нижніх чинів (Mannschaftstochtererziehungsinstitut) у Зебенштейні (на 47 вихованок) та в Сатмар-Неметі (на 35 вихованок) — дають вихованкам освіту за програмою народних училищ, а також навчають їх рукоділлям та іншим осіб середнього класу.

3.2. Внутрішня будова австрійського війська

Серед значної кількості напрямків мілітарної антропології, на наш погляд, важливим є вивчення військового однострою. Стрій вояка є не лише його одягом, а й певною репрезентативною ознакою цілого війська. Під час війни він також трансформується і набуває деяких рис, які в сукупності

можуть підпадати під визначення військової (фронтвої) моди. Коли йдеться про австро-угорську армію в Першій світовій війні, то дана проблема постає у вигляді використання численних нерегламентованих елементів однострою.

Історіографія присвячена уніформологічній проблематиці збройних сил Австро-Угорщини знаходиться нині на доволі високому рівні. Стисло зазначимо тут основні праці, які зокрема стосуються проблеми даної статті. Серед українських авторів відзначимо Д. Адаменка. Його дослідження присвячені як комплексу військової уніформи габсбурзької армії в цілому, так і окремим його складовим. Проблеми однострою також підіймаються у виданнях присвячених історії Легіону УСС, зокрема в праці І. Монолатія. Чільне місце серед закордонних видань посідають дослідження від співробітників Віденського військово-історичного музею. Уваги також заслуговує праця італійського дослідника Сіро Офеллі та книги видавництва Osprey з серії Men-at-Arms присвячені австро-угорській армії у 1914–1916, 1916–1918 рр. [12, с. 45].

На нашу думку, найпоширенішими серед нерегламентованих елементів однострою були пам'ятні знаки на кепі – Карпенabzeichen (каппенабцайхен, нім.). Вони розміщувались на головних уборах (кепі, фесках) і в 1914–1918 рр. стали однією з візитівок австро-угорської армії.

Генеza даного феномену вбачається ще з часу Семирічної війни (а можливо й раніше). Саме тоді було започатковано традицію декорування головного убору дубовою гілочкою. Значного розвитку ця традиція набула в ХІХ ст., а з часом подібні прикраси стали обов'язковим елементом однострою. Відповідні складові уніформи (головні убори) спеціально модифікувались для цієї традиції. Зокрема на кепі були передбачені спеціальні петлі-кріплення для носіння польового знаку – така була офіційна назва гілочок дубу та ялини. Також перед Першою світовою війною на маневрах для позначення сторін використовували різнокольорові стрічки на головні убори [27, с. 31].

Отже, традиція декорування головних уборів у збройних силах Австро-Угорщини на момент початку війни у 1914 р. була вже доволі сталою.

Феномен пам'ятних знаків характеризується їх дуже великою кількістю. Загалом їх поділяють на чотири групи: пропагандистські, пам'ятні, полкові, імпровізовані. Існують також знаки, які випускались різними організаціями і під зазначені категорії не підпадають, хоча в спеціалізованих каталогах їх також долучають до загалу австро-угорських знаків на головні убори. На нашу думку важливо підкреслити, що інколи знак міг поєднувати в собі характерні риси відразу кількох груп [56, с. 12].

Як і австро-угорська армія в цілому, пам'ятні знаки на головні убори також мають яскраво виражені етнографічні особливості. Так, трапляються екземпляри які мають національну/регіональну символіку. Написи на знаках теж можуть бути виконані різними (полковими) мовами.

Детальніше розглянемо кілька знаків для прикладу вищезгаданих особливостей. Зокрема знак 10-го полку крайової оборони (ландверу) «Коломия» містить напис українською мовою:

Витримати хлопці! Крім цього на знаку зображені гуцульські бартки – один з символів краю. В знаках які належали частинам, що комплектувались з Тіролю широкого поширення набув місцевий регіональний символ – червоний орел. В полках боснійської та герцеговинської піхоти пам'ятні знаки містили мусульманську символіку – зірку з півмісяцем [29, с. 34].

Таким чином пам'ятні знаки на головні убори репрезентували не лише якусь пам'ятну дату, конкретну частину. Вони також підкреслювали етнічне походження власника, його самоідентифікацію.

Окремої уваги, на наш погляд, заслуговують знаки які використовувались у добровольчих формуваннях. Зокрема в Легіоні УСС. Конкретною особливістю цих знаків було те, що вони могли носитись як на головному уборі так і на кітелі. Розмаїття символів на таких знаках також

було багатим на характерні риси притаманні для України та Галичини. Чимало знаків виконані в синьо-жовтих барвах, містять геральдичні символи притаманні українським землям – Архистратига Михаїла та лева, що спирається на скелю [44, с. 30].

В Легіоні УСС традиція пам'ятних знаків на головний убір еволюціонувала до появи спеціальної кокарди – «чічки». Вона мала вигляд розетки з стрічок синього та жовтого кольору скріплених посередині. Носилась «чічка» з боку звичайного армійського кепі, або мазепинки. Траплялось, що «чічка» поєднувалась з пам'ятним знаком, який закріплювався в центрі неї.

Отже, після всього вищезазначеного можемо сказати, що фронтова військова мода в австро-угорській армії, в контексті використання нерегламентованих елементів, дуже сильно позначилась на головних уборах.

Та не лише головні убори піддавались декоруванню. Видозмінювались і прикрашались також решта елементів верхнього одягу, зокрема кітелі. Їхньою своєрідною прикрасою були котильйони.

Котильйон – нагрудна прикраса у формі п'ятикутника з прямими нижніми кутами (могли бути й кути з непрямолінійними обрисами) та завершенням у вигляді дашка. Матеріалом виготовлення слугував бісер. Орнаменталістичне наповнення прикраси могло бути як геометричним так і з зображенням певних символів, рослин, тварин, ініціалів, дат тощо. Назва походить від французького танцю – cotillion [43, с. 78].

Поширення котильйон в західноукраїнських землях набув на початку ХХ ст. в українському та польському молодіжному середовищі. Як і чимало речей з мирного цивільного життя котильйон перейшов і до військового вояцького побуту. Його використовували як прикрасу, елемент в підвісі кишенькового годинника тощо.

Зазвичай котильйон, як деталь оздоблення однострою, дослідники розглядають відносно до національних частин (у Великій війні – Легіон УСС). Через це потрібно зазначити, що котильйони носились і вояками

звичайних військових формувань. Зокрема в нашій колекції міститься фотографія на якій зображено австро-угорського кавалериста-улана з котильйоном. Саме серед уланів була велика кількість українців, тому такий артефакт як котильйон в даному випадку виглядає на кітелі цього військовослужбовця цілком органічно [55, с. 12].

Отже, основними нерегламентованими елементами австро-угорського військового однострою під час Першої світової війни були різні прикраси мундиру, розповсюдження яких було доволі варіативним. Так, масовим явищем було використання пам'ятних знаків на головні убори. Менш поширеною практикою стали прикраси-котильйони.

Відзнаки на головні убори, не дивлячись на свою позастатутність, набули такого поширення, що з часом стали характерною уніформологічною (і фалеристичною) ознакою-візитівкою австро-угорського військового однострою.

Крім того, що всі вищевказані артефакти є безпосередніми елементами уніформи, вони також несуть з собою певну інформацію. Завдяки ній ми можемо довідатись про деякі особливості з життя армії. Зокрема про лояльність до керівництва, рівень національної самосвідомості військовиків тощо. Через це, на нашу думку, міждисциплінарний чинник є дуже важливим в дослідженнях з мілітарної антропології.

В армії Австро-угорської імперії, як і в німецькій, ветеринари не відносилися до офіцерів технічних служб. Вони складали особливу категорію військових урядовців з власною специфічною табеллю рангів:

Oberstabstierarzt	(підполковник)
Stabstierarzt	(майор)
Militaerobertierarzt	(капітан)
Militaertierarzt	(обер-лейтенант)
Militaeruntertierarzt	(лейтенант)
Militaertierarztlichepraktikant (фенрих)	[42, с. 79].

Обмундирування ветеринарів складалося з чорного двобортного мундира з краповими (madder red) облямітками та жовтим приладовим металом. Сіро-сині штани мали червоні канти. Як головний убір використовувалася чорний капелюх-двокутець.

Таким чином, у період першої світової війни айстро-угорська армія була чітко класифікована. Окрім постійних занять військової муштри та ведення бойових дій, солдати мали час на дозвілля та відпочинок. Особливо активно відзначалися релігійні та державні свята, під час яких солдати отримували святкові обіди та відпочинок. Також у період дозвілля мали змогу займатися самоосвітою, читати газети та літературу. Окрім того військо мало чіткий поділ, активно працювала ветиренарна служба, яка займалася доглядом та лікуванням військових коней. Тож у період Першої світової війни айстро-угорські солдати не лише воювали, але і мали час на відпочинок та свята.

РОЗДІЛ IV. ВИКЛАДАННЯ ТЕМИ «ВОЄННЕ ПОВСЯКДЕННЯ ТА ДУХОВНЕ ЖИТТЯ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ» У КОНТЕКСТІ ТЕМИ «ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА» НА УРОКАХ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ У ДЕСЯТОМУ КЛАСІ.

Розмірковуючи про культурну пам'ять, необхідну, щоб передавати досвід та знання від покоління до покоління, німецька дослідниця А. Ассман висловила думку, що культурна пам'ять, як і культурна спадщина, здобувається і передається завдяки навчанню, яке базується насамперед на інститутах освіти.

Крім того, система освіти є одним з ключових ланок у реалізації історичної політики, оскільки сприяє становленню національної та громадянської самоідентифікації. У Франції викладання історії має особливе значення: ще ХІХ ст. французами був усвідомлений її високий потенціал у сфері виховання громадянськості, формування патріотичного самосвідомості. Її високе значення зберігається у Франції і досі день: програми вивчення цієї дисципліни реалізуються в початковій, середній та вищій школі.

Перша світова війна – одна з найбільш значущих і чутливих тем для французького суспільства, що значною мірою є основою національної самоідентифікації французів.

Її активне обговорення здійснюється не лише на сторінках академічних видань. Дебати точаться навколо репрезентації Великої війни у шкільних підручниках та особливостей викладання 1914-1918 рр. в школі. Незважаючи на те, що перші педагогічні посібники та методики, присвячені вивченню Першої світової війни, з'являються у 1951 р. (одним із ініціаторів цього процесу був Національний Комітет пам'яті Вердена під головуванням М. Женева), їх широке використання починається наприкінці 1960-х рр., що було зумовлено низкою факторів. По-перше, оновленню у сфері викладання історії Великої війни сприяв 50-річний ювілей 1914–1918 років. Організатори

урочистих заходів ставили собі за мету подолати байдужість молодих людей, які «демонструють сумне незнання не тільки цих подій, але й значення, яке вони несуть». По-друге, сам факт природного віддалення подій Першої світової війни, відхід із життя ветеранів сприяв посиленню репрезентації світового конфлікту у межах історичної політики французької держави. Таким чином, у ході п'ятидесятиріччя Першої світової війни молоде покоління вперше стає цілеспрямованим об'єктом політики пам'яті.

У цій статті ми звернемося до досвіду сторіччя Великої війни, як до проміжного результату реалізації історичної політики сфері початкової та середньої освіти.

Так, у рамках столітнього ювілею 1914-1918 рр. керівникам освітніх установ, глав структурних підрозділів у системі національної освіти щодо підвідомчих установ наказувалося «приділяти особливу увагу міжнародному виміру війни та зв'язкам між поколіннями».

Як «скелет» для освітніх програм пропонувалося осмислити такі позиції: 1. Учні повинні зрозуміти, чому війна стала подією, що перевершила очікування сучасників, і призвела Францію, Європу та світ до конфлікту із безпрецедентним масовим насильством. 2. Виділити подію національного масштабу, яка стала б символом великого національного випробування, яке завершилося серйозними демографічними, політичними, культурними наслідками, а також обговорити вплив Великої війни на французьке суспільство. 3. Намагатися дотримуватись міждисциплінарного підходу та бути відкритим для вивчення історичних джерел інших країн, активно вдаватися до використання художньої літератури, образотворчого мистецтва, «місць пам'яті». 4. Визначити Першу світову війну як руйнівну, за яку заплачено жахливу ціну у вигляді людських життів, зробити акцент на європейській ідеї і тому, що світ – це ідеал для народів Європи.

Відмінною рисою французького досвіду є регулярна колаборація товариств пам'яті, спільноти істориків, державних комісій, відповідальних за проведення національних свят тощо з педагогами у сфері видання

методичних посібників вчителів. Кількість освітніх ресурсів, що пропонуються педагогам (т.зв. «*fiches pedagogiques*»), обчислюється сотнями. Для захоплюючого вивчення Великої війни використовуються пісні, знайомі комбатантам 1914–1918 рр., сучасні кінофільми (це яскраво продемонстрували численні методичні посібники з використанням фільму «Довгі заручини», художня література та комп'ютерна анімація Як один із прикладів можна навести проект Століття «Катастрофа. 10 життів» – анімовану історію десяти учасників Великої війни (серед яких – бельгійська вчителька, канадська медсестра, російський офіцер, сенегалець – солдатів колоніальних військ та інших.), що супроводжується інтерактивними діалогами, анімацією, вставками документальної хроніки, архівними документами. Учні повинні пройти цей «квест», познайомитись із типовими долями героїв війни та співвіднести їх з історичною реальністю, верифікувавши їх біографії як типові (чи, можливо, не типові?) для свого часу.

Традиційним для французьких школярів є відзначення знакових роковин Першої світової війни біля пам'ятників загиблим у своїх муніципалітетах. У прагненні підтримати інтерес до цієї практики з'являються численні дидактичні роботи, на кшталт книги Ф. Девіда «Зрозуміти пам'ятники загиблим», метою яких є оновлення інтересу молодих французів до меморіалів Першої світової війни. Книга дає можливість, перш за все, вчителям, звернути увагу на ресурси та методи, що дозволяють прищепити дітям інтерес до спадщини 1914-1918 років. (через використання поштових карток з фотографіями пам'ятників Першої світової, сучасних сайтів, що дають можливість краще дізнатися історію рідної комуни роки війни), дає ключі до «дешифрування» пам'ятника, пояснюючи його елементи та символіку.

Однією з гучних педагогічних ініціатив у 2018 р. став проект вчителів з Ам'єна, які зуміли організувати для студентів свого коледжу "один день із життя французького солдата".

Учні, які отримали підготовку під час уроків фізкультури (для них був розроблений спеціальний "курс молодого бійця"), фізики (був прочитаний курс про отруйні гази), історію (учням розповіли про особливості харчування солдатів, поводження з харчовими відходами, специфіці раціонів у 1914–1918 рр.), літератури та музики (для того, щоб «нагодуватися атмосферою війни» учні складали особисті щоденники від імені комбатантів, листи, записували саундтреки, натхненні фільмами та піснями про війну), взяли участь у реконструкції. Перед студентами стояло завдання: вирити собі траншею, провести в ній ніч, зуміти приготувати індивідуальне харчування. (Було запропоновано суп з бобових з невеликим додаванням м'яса, рецептурам Великої війни); студентам також було створено необхідний звуковий супровід їхнього «нічного чування». У ході цього експерименту вони рефлексували та осмислювали побут воїнів, їхні емоції.

Для визначення ціни війни учні аналізують зміни у настроях населення воюючих держав у міру її продовження, фронтовий досвід солдатів, становище цивільного населення, лиха, жертви та руйнування, спричинені війною. Ці сторінки підручника насичені джерелами, що походять від простих людей, і школярі сприймають війну «знизу» через досвід звичайного людини. Фотографії добровольців показують ейфорію, що охопила населення воюючих держав у серпні 1914 р., а плакати цього періоду відбивають ілюзорну надію політичних еліт і широких суспільних верств на швидкоплинність та необтяжливість війни. Про це свідчать цитовані в підручниках листи з фронту. Подальше вивчення джерел підводить учнів до усвідомлення масштабів поневірянь та лих, які принесла війна народам усіх країн-учасниць. В одному із підручників наводяться шкільний твір, написаний 1915 р., порівняльна таблиця норм продовольчого постачання 1913 і 1918 рр., фотографія, що відобразила навчання ходьбі солдатів, які втратили одну ногу. Учням пропонується зважити 18 г м'яса та 8 г жиру (саме стільки потрібно було одному німцю на день 1918 р.), з'ясувати, які продукти повністю зникли з раціону і чим люди намагалися їх замінити. Що

означає для багатодітної сім'ї втратити на війні батька? Що означає для ремісника залишитися з однією ногою? — питають автори у школярів.

Вивчення історії Першої світової війни використовується для навчання школярів засад роботи з пам'ятниками. В одному з підручників старшокласникам дається завдання розшукати на околицях пам'ятники, присвячені полеглим на війні, та проаналізувати їх¹⁴. В іншому підручнику, призначеному для середнього ступеня, розділ про Першу світову війну завершується параграфом «Військові пам'ятники – застереження для майбутнього чи ушляхення минулого?». Учням пояснюється, що пам'ятники є інформацією. Скульптури, написи, урочистості з приводу відкриття або в дні поминання є дзеркалом ставлення людей до своєї історії». Нарешті, пам'ятники дозволяють дізнатися, яке ставлення до тієї чи іншої події прагнули сформувати їх творці чи замовники. Школярам пояснюється методика отримання історичної інформації під час роботи з пам'ятниками. На трьох прикладах учням показано різні варіанти стосунки до історичного минулого: на пам'ятнику загиблим у Хідельхаймі в 1981 р. з'явилися антивоєнні та антифашистські написи, що викликало обурення багатьох жителів; пам'ятник жертвам війни у Франкфурті-на-Майні, відкритий у 1920 р. і що зображає біль матері-Німеччини, дивом уцілів при нацистах; пам'ятник «Загиблим героям» у Віндсбаху за часів Третього рейху використовувався для проведення нацистських торжеств.

Старшокласникам даються завдання на порівняння історичної пам'яті про війну у ФРН, Великій Британії та Бельгії. Джерелами інформації служать уривок із книги британського історика Найла Фергюсона «Неправильна війна» (1998), вірш канадського офіцера Джона Маккрея «На полях Фландрії» (1915) та стаття німецької журналістки Ізабель Гуцман про відкриття у Бельгії музею, присвяченого битві на Іпрі (2012). Учням рекомендують створити в одній із соціальних мереж інтернет-проект, який допоміг би їм дізнатися думку про війну своїх ровесників в інших європейських країнах, радять поговорити з батьками, бабусями та дідусями,

зателефонувати до міської адміністрації, місцевий архів чи історичне суспільство. Бажаним результатом групового проекту є папка з матеріалами на тему «Військові пам'ятники, солдатські цвинтарі, музеї та інші форми пам'яті про Першу світову війну в нашій місцевості».

Активному включенню школярів до процесу осмислення історичного місця Першої світової війни сприяють вирішення навчальних проблем, поставлених авторами підручників, сукупність формованих історичних понять та акцент навчальних матеріалів на людині, її повсякденному житті, ідеалах, цінностях, мотиви його поведінки в умовах війни. Зміст глав, які висвітлюють історію війни, відбиває сучасну наукову картину. Школярі конструюють власний образ війни на основі численних та різноманітних джерел, а також фрагментів історичних творів

Вивчення історії Першої світової війни у шкільній освіті покликане сформувати у навчальних розуміння того, що війни не є оптимальним способом вирішення міждержавних протиріч, що викликані війною людські втрати, страждання та позбавлення жодною мірою не компенсуються перемогою над противниками. Німецьким школярам на прикладі Першої світової війни показують негативні сторони націоналізму, ксенофобії, зверхнього ставлення до інтересів інших народів та держав.

ВИСНОВКИ

Перша світова війна 1914 – 1918 рр. стала одним із найбільш кровопролитних та масштабних конфліктів у людській історії. Вона розпочалася 28 липня 1914 р. і завершилася 11 листопада 1918 р. У цьому конфлікті брало участь 38 країн. Якщо говорити про причини Першої світової війни коротко, то з упевненістю можна стверджувати, що спровокували цей конфлікт серйозні економічні суперечності союзів світових держав, що склалися на початку століття. Також варто відзначити, що, ймовірно, існувала можливість мирного врегулювання цих протиріч. Проте, відчуваючи збільшену міць, Німеччина та Австро-Угорщина перейшли до більш рішучих дій.

Учасниками Першої світової війни стали: з одного боку Четверний союз, куди входили Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія, Туреччина (Османська імперія); з іншого блоку Антанта, який складали Росія, Франція, Англія та союзні країни (Італія, Румунія та багато інших).

Початок Першої світової війни був спровокований вбивством спадкоємця австрійського престолу Ерцгерцога Франца-Фердинанда та його дружини членом сербської націоналістичної терористичної організації. Вбивство, скоєне Гаврилою Принципом, спровокувало конфлікт Австрії із Сербією. Німеччина підтримала Австрію та вступила у війну.

Хід першої світової війни історики поділяють п'ять окремих військових кампаній.

Початок воєнної кампанії 1914 р. датується 28 липня. 1 серпня Німеччина оголошує війну Росії, а 3 серпня і Франції. Німецькі війська вторгаються до Люксембурга і, пізніше, Бельгії. У 1914 р. найважливіші події Першої світової війни розгорнулися біля Франції і сьогодні відомі під назвою «Біг до моря». Прагнучи оточити війська супротивника, обидві армії рухалися до узбережжя, де й замкнулася лінія фронту. Франція зберегла контроль над портовими містами. Поступово лінія фронту стабілізувалася. Розрахунок німецького командування на швидке захоплення Франції не

виправдався. Оскільки сили обох сторін були виснажені, війна набула позиційного характеру. Такими є події на Західному фронті.

Військові дії на Східному фронті розпочалися 17 серпня. Російська армія почала наступ на східну частину Пруссії і спочатку вона виявилася цілком успішною. Перемога в Галицькій битві (18 серпня) була прийнята здебільшого суспільства з радістю. Після цієї битви війська Австрії вже не вступали у серйозні бої з Росією у 1914 році.

Не дуже успішно розвивалися події і на Балканах. Захоплений раніше Австрією Белград було відбито сербами. Активних боїв у Сербії цього року не було. У тому, 1914 р. проти Німеччини виступила і Японія, що дозволило Росії убезпечити азійські кордону. Японія розпочала дії захоплення островних колоній Німеччини. Проте, імперія Османа вступила у війну на стороні Німеччини, відкривши Кавказький фронт і позбавивши Росію зручного сполучення з союзними країнами. За підсумками наприкінці 1914 р. жодна з країн учасниць конфлікту не змогла досягти поставленої мети.

Друга кампанія у хронології Першої світової війни датується 1915 роком. На Західному фронті відбувалися найжорстокіші бойові зіткнення. І Франція та Німеччина робили відчайдушні спроби переламати ситуацію на свою користь. Проте величезні втрати, завдані обома сторонами, так і не спричинили серйозних результатів. Фактично лінія фронту до кінця 1915 року не змінилася. Ні весняний наступ французів в Артуа, ні операції, що провозяться в Шампані та Артуа восени, ситуації не змінили.

Ситуація російському фронті змінилася на гірше. Зимовий наступ погано підготовленої російської армії скоро перетворилося на серпневе контрнаступ німців. На результаті Горлицького прориву німецьких військ Росія втратила Галичину і, пізніше, Польщу. Історики відзначають, що великому відступі російської армії було спровоковано кризою постачання. Фронт стабілізувався лише до осені. Німецькими військами був зайнятий захід Волинської губернії та частково повторював довоєнні кордони з

Австро-Угорщиною. Становище військ як і, як і Франції, сприяло початку позиційної війни.

1915 ознаменувався вступом у війну Італії (23 травня). Незважаючи на те, що країна була учасницею Четверного союзу, вона оголосила початок війни проти Австро-Угорщини. Але 14 жовтня союзу Антанта оголосила війну Болгарія, що призвело до ускладнення ситуації в Сербії та швидкого її падіння.

Під час військової кампанії 1916 року сталася одна з найвідоміших битв Першої світової війни – Верденська. Прагнучи придушити опір Франції, німецьке командування зосредило у районі Верденського виступу величезні сили, сподіваючись подолати англо-французьку оборону. У ході цієї операції, з 21 лютого по 18 грудня загинуло до 750 тис. воїнів Англії та Франції та до 450 тис. солдатів Німеччини. Верденська битва відома і тим, що вперше було застосовано новий тип зброї – вогнемет. Проте найбільший ефект цієї зброї був психологічним. Для надання допомоги союзникам, на Західному російському фронті була зроблена наступальна операція.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Джерела

1. Готлиб В. Тайная дипломатия во время Первой мировой войны. М., 1960. 482 с.
2. Гофман М. Записки из дневника 1914–1918. Л., 1929. 322 с.
3. Иоффе А.А. Брест-Литовск: Воспоминания. М., 1927. 312 с.
4. Троцкий Л. Моя жизнь. Опыт автобиографии / [Репринтне видання]. М., 1999. 215 с.
5. Чернин А.В дни мировой войны: Мемуары. М.; Петроград, 1923. 346 с.
6. Шацко В.К. Первая мировая война 1914–1918 . Факты. Документы. М., 2003. 712 с.

Статті, монографії

7. *Batowski H.* Rozpad Austro-Węgier. 1914-1918 (Sprawy narodowościowe i działania dyplomatyczne). – Kraków, 1982. – 389 s.; *Polskie tradycje wojskowe.* – Warszawa, 1995. – T. 3. – 422 s.
8. *Broucek P., Peball K.* Geschichte der österreichischen Militär historiographie. – Wien, 2000. – 362 s.
9. Die Doppelmonarchie Österreich-Ungarn. – Wien, 2002. – 351 s.; *Handbuch des politischen Systems Österreichs.* – Wien, 1992. – 870 s.
10. *Hanak P.* Ungarn in der Donaumonarchie. – Wien; München; Budapest, 1984. – 468 s.
11. *Handbuch des politischen Systems Österreichs.* – Wien, 1992. – 870 s.
12. *Hoer M.* Der Werdegang der österreichischen Landwehr. – Wien, 1934. – 116 s.; *Bardolff C.* Soldat im alten Österreich. Erinnerungen aus meinem Leben. – Jena, 1938. – 200 s.; *Deutschmann W.* Die militärischen Maßnahmen in Österreich-Ungarn während der Balkankriege. 1912-1913. – Wien, 1965. – 219 s.;

13. *Hoffmann A.* Österreich-ungarn als agrarstaat. Wirtschaftliches Wachstum und Agrarverhältnisse in Österreich im 19 jahrhundert. – Wien, 1978. – 274 s.
14. *Kann R.A.* A History of the Habsburg empire. 1526-1918 / R.A.Kann. – Berkeley; Los Angeles; London, 1977. – 646 p.;
15. *Kann R.A.* Kaiser Franc Joseph und der ausbruch des Weltkrieges. – Wien, 1971. – 24 s.;
16. *Kann R.A.* The peoples of the Eastern Habsburg Lands. 1526-1918. – Washington, 1984. – 544 p.;
17. *Konrad F. von Hotzendorf.* Aus meiner Dienstzeit 1906 bis 1918. – Wien, 1921-1925. – Bd.1-5.
18. *Mosser A.* Die industrie aktiengesellschaft in Österreich. 1880-1913. Versuch einer historischen Bilanz - und Betriebsanalyse. – Wien, 1980. – 338 s.
19. *Plaszka R.G.* The Army and internal conflict in the Austro-Hungarian Empire. 1918 // East Central European Society in World War I. – New York, 1985. – P. 338-353;
20. *Regele O.* Zur Geschichte des k. und k. Technischen Militärkomitees. 1869-1918 // Blätter für Technikgeschichte. – 1952. – S. 38-54; *Heindl W., Saurer E.* Grenze und Staat. PaßStaatsburgerschaft, Heimatrecht und Fremdengesetzgebung in der österreichischen Monarchie. 1750-1867. – Wien, 2000. – 972 s.;
21. *Wandruszka A., Urbanitsch P.* Die bewaffnete Macht. – Wien, 1987. – 976 s.
22. *Айрайпетов А.Г.* Историческая судьба Австро-Венгрии / А.Г.Айрайпетов // Вопросы истории (Москва). – 1999. – № 1. – С. 137-144;
23. *Берест І.* Соціальне становище населення Східної Галичини і Західної Волині в роки Першої світової війни. Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – Львів: ЛНУ ім. І.Франка, 2009. – 20 с.;

- 24.Билан Ю.А. Отечественная война украинского народа против немецких оккупантов в 1918 г. К., 1960. 355 с.
- 25.Билан Ю.А. Розгром буржуазно-националистической Директории на Украине. М.: Госполитиздат, 1949. 216 с.
- 26.Борщак І. Антанта проти України. *Календар “Червоної Калини” на 1939 р.* Львів, 1938. С.112–117.
- 27.Ванечек В. История государства и права Чехословакии. – М.: Юридическая литература, 1981. – 504 с.
- 28.Великая война 1914–1918: Альманах Российской ассоциации историков Первой мировой войны: вып.1. М., 2014; вып.2. М., 2013; вып.3. М., 2013.
- 29.Виноградов К.Б. Некоторые особенности экономического развития Австро-Венгрии накануне первой мировой войны // Ученые записки Ленинград. гос. ун-та. Серия истор. наук. – 1955. – Вып. 23. – С. 66-93;
- 30.Виноградов К.Б. Некоторые особенности экономического развития Австро-Венгрии накануне первой мировой войны // Ученые записки Ленинград. гос. ун-та. Серия истор. наук. – 1955. – Вып. 23. – С. 66-93.
- 31.Всесвітня мережа Інтернет. Спеціальна веб-сторінка — Історія держави Габсбургів : [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу : www.austro-hungary.iatp.org.ua;
- 32.Горбовий М. Армейський вишкіл 1917 р. *Історичний Календар-Альманах Червоної Калини на 1937 рік.* Львів: Накладом видавничої кооперативи “Червона Калина”, 1936. С.80–82.
- 33.Григорович М. Український військовий рух на Предніпрянщині в 1917 р. *Історичний Календар-Альманах Червоної Калини на 1937 рік.* – Львів: Накладом видавничої кооперативи “Червона Калина”, 1936. С.17–20.
- 34.Гуйванюк М. Р. Січковий рух у Галичині й на Буковині (1900-1914 рр.). Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – Чернівці: ЧНУ ім. Ю.Федьковича, 2002. – 21 с.;

35. Дашкевич Я. Дорогами української Клію / Про стан української науки в Україні. *Пам'ять століть*. 1996. № 3. С.51–58.
36. Дашкевич Я.Р. Стан і напрями джерелознавчих та історіографічних досліджень історії України (друга половина ХІХ – ХХ ст.): Доповідь про друковані праці, подана на здобуття наукового ступеня д-ра іст. наук. К., 1994. 25 с.
37. Деко А. Великие загадки XX века. М.: Вече, 2005. 215 с.
38. Думін О. Історія Легіону Українських Січових Стрільців, 1914–1918. Львів, 1936. 44 с.
39. Думін О. Офензива Керенського. *Історичний Календар-Альманах Червоної Калини на 1937 рік*. Львів: Накладом видавничої кооперативи “Червона Калина”, 1936. С.40–46.
40. Жалоба І.В. Інфраструктурна політика австрійського уряду на північному сході монархії в останній чверті ХVІІІ – 60-х роках ХІХ ст. (на прикладі шляхів сполучення). – Чернівці: Книги-ХХІ, 2004. – 520 с.
41. Жалоба І.В. Інфраструктурна політика австрійського уряду на північному сході монархії в останній чверті ХVІІІ – 60-х роках ХІХ ст. (на прикладі шляхів сполучення). – Чернівці: Книги-ХХІ, 2004. – 520 с.
42. За балканскими фронтами Первой мировой войны. М., 2003. 515 с.
43. Заполовський В. М. Буковина у роки Першої світової війни (воєнні дії та їх вплив на населення). Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02. – Чернівці: ЧНУ ім. Ю.Федьковича, 2001. – 19 с.;
44. Исламов Т.М. Российская империя и монархия Габсбургов: основные тенденции во взаимоотношениях (конец ХVІІІ-ХІХ в.) // Австро-Венгрия: интеграционные процессы и национальная специфика. – М. : Ин-т славяноведения, 1997. – С. 250-264;
45. Киган Д. Первая мировая война. М., 2004. 312 с.
46. Коляда І. А. Міжнародні відносини напередодні й у період Першої світової війни 1914–1918 рр. (у документах і спогадах сучасників):

- хрестоматія / авт.-уклад.: О. І. Овчаренко, О. В. Сухушина. Черкаси: Вертикаль, 2016. 708 с.
47. *Кривошина Б. М.* Україна в Першій світовій війні: вітчизняна історіографія. Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06. – Львів: ЛНУ ім. І.Франка, 2004. – 20 с.;
48. Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.). Львів, 1936. 220 с.
49. Кулинич І.М. Україна в загарбницьких планах німецького імперіалізму (1900–1914). К., 1963. 270 с.
50. *Кураєв О.О.* Українська проблема у політиці Берліна й Відня у Першій світовій війні (1914-1918). – К. : Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2006. – 312 с.;
51. Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914–1918. Львів, 1928; Ч.2; Ч.3. Львів, 1930. 714 с.
52. *Литвин М. Р., Науменко К. Є.* Збройні сили України першої половини ХХ ст. Генерали і адмірали. Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України. – Львів; Харків: Вид-во — Сага, 2007. – 244 с.;
53. Лихолат А.В. Розгром националистической контрреволюции на Украине (1917–1922 гг.). М., 1954. 418 с.
54. *Лозинський А. Ф.* Збройні сили Австро-Угорщини (1867-1918 рр.). Автореф. дис... канд. іст. наук: 20.02.22. – Львів: Нац. ун-т — Львівська політехніка, 2006. – 20 с.;
55. *Мазур О.Я.* Східна Галичина у роки Першої світової війни (1914-1918). Автореф. дис... канд. іст. наук: 20.02.22. – Львів: Держ. ун-т — Львівська політехніка, 1997. – 23 с.;
56. Мировые войны в истории человечества (к 100 летию начала Первой и 75-летию начала Второй мировых войн): монографія / [Троян С.С., Головка Н. Л., Фисанов В.П. и др.]; науч. Ред. С.С. Троян. К., 2016. 521 с.

57. Міжнародні відносини напередодні й у період Першої світової війни 1914–1918 рр. (у документах і спогадах сучасників). Хрестоматія / Автори-укладачі О. І. Овчаренко, О. В. Сухушина. Черкаси: Вертикаль, 2016. 708 с.
58. Мультатули П. В. Внешняя политика императора Николая II (1894–1917) М. 2013. 266 с.
59. Овчаренко О. Історія міжнародних відносин (1918 р. – початок ХХІ ст.): Навчально-методичний посібник для студентів денного відділення науково-навчального інститут історії і філософії. Черкаси, 2014. 418 с.
60. Овчаренко О.І На шляху до Балканських війн 1912–1913 рр. *Вісник Черкаського університету: сер.: Історичні науки*. Вип. 35. 2012. С. 62–75.
61. Первая мировая война – пролог XX века. М., 1999. 245 с.
62. Первая мировая война в оценке современников: власть и российское общество. 1914–1918: в 4 т. М.: Политическая энциклопедия, 2014. 267 с.
63. Первая мировая война, Версальская система и современность: Сборник статей / отв. Ред. И.Н.Новикова, А.Ю. Павлов. СПб., 2012. 189 с.
64. Перша світова війна і революції: вектори соціокультурних трансформацій: Колективна монографія / Наукова редакція д.і.н., проф. С. С. Трояна. К., 2017. 478 с.
65. *Полтавский М.А.* История Австрии. Пути государственного и национального развития. – М. :[Б. изд.], 1992. – Ч. 2. – 369 с.
66. *Полтавский М.А.* История Австрии. Пути государственного и национального развития. – М.: [Б. изд.], 1992. – Ч. 2. – 369 с.
67. Россия в годы Первой мировой войны: экономическое положение, социальные процессы, политический кризис / отв. ред. Ю. А. Петров. – М., 2014. 350 с.

68. Сідак В.С. Діяльність спецслужб Австро-Угорщини й Німеччини на українських землях Російської імперії (кінець XIX – початок XX ст.). *Український історичний журнал*. 1997. № 3. С.84–93.
69. Сідак В.С. Національні спецслужби в період Української революції 1917–1921 рр. (невідомі сторінки історії). К.: Альтернатива, 1998. 320 с.
70. Спеціальні дослідження, які стосуються історії австро-угорського війська: [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу : www.austro-hungarian-army.co.uk;
71. Сухушина О. В. Друга Балканська війна 1913 р.: ціна амбіцій і стратегічних розрахунків. *Вісник Черкаського університету. Серія Історичні науки : зб . наук. праць*. 2014. Вип. 35 (328). С.21–29.
72. Сухушина О. В. Світло і присмерк першої Балканської війни 1912–1913 рр. *Вісник Черкаського університету. Серія Історичні науки: Зб. наук. пр.* 2012. Вип. 35 (288). С.47–58.
73. Сухушина О. В. Франц Фердинанд д’Есте: деякі штрихи до біографії та поглядів у контексті внутрішньої і зовнішньої політики Австро-Угорщини. *Вісник Черкаського університету. Серія Історичні науки : зб. наук. пр.* Вип. 35. 2014. С. 7–21.
74. Тейлор А.Дж. Габсбурзька монархія. 1809-1918. Історія Австрійської імперії та Австро-Угорщини. – Львів: ВНТЛ-Класика, 2002. – 260 с.
75. Темницький В. Загальна Українська Рада. *Український ілюстрований календар товариства “Просвіта” з термінарком і літературно-науковим збірником на звичайний рік. 1917. Річник 40*. Львів: З друк. Ставропіг. ін-ту під управою Ю. Сидорака, 1917. – С.168–175.
76. Теодорович Т.М. Політика монархії Габсбургів на Україні після Брест-Литовська (березень-листопад 1918). *Питання нової і новітньої історії*. 1971. № 12. С. 66–86.

77. *Толокньов І. В.* Залізничний транспорт України в період Першої світової війни (1914-1918 рр.). Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – К.: КНУ ім. Т.Шевченка, 2001. – 19 с.;
78. *Угрин-Безгрішний М.* Нарис історії Українських Січових Стрільців. Ч. 1. – Рогатин–Львів–Київ, 1923. 27 с.
79. *Уська У. Р.* Українське питання в Галичині у політиці австрійського уряду в 1907-1914 рр. Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02. – Львів: ЛНУ ім. І.Франка, 2005. – 19 с.
80. *Хейстингс М.* Первая мировая война: Катастрофа 1914 года. М., 2014. 234 с.
81. *Хонігсман Я.С.* Проникнення іноземного капіталу в економіку Західної України в епоху імперіалізму (до 1918 р.). – Львів: Вид-во ЛДУ, 1971. – 254 с.
82. *Цьольнер Е.* Історія Австрії / Е.Цьольнер. Наук. ред. В.Расевич. Пер. з нім. Р.Дубасевича, Х.Назаркевич, А.Онишка, Н.Іваничук. – Львів: Літопис, 2001. – 712 с.
83. *Шапошников Б.М.* Мозг армии. – М.: Воениздат, 1927. – 147 с.
84. *Шарый А., Шимов Я.* Корни и корона: Очерки об Австро-Венгрии: судьба империи. М., 2011. 249 с.